

DE DOOPSGEZINDEN TE ANTWERPEN IN DE ZESTIENDE EEUW

door K. VOS.

VERHANDELINGEN
VAN DE
KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

•
KLASSE DER
LETTEREN

Nr. 84

1920

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

DE DOOPSGEZINDEN TE ANTWERPEN IN DE ZESTIENDE EEUW

Wanneer van Braghts Martelaarsspiegel niet bestond, dan zouden wij de voornaamste gegevens, die wij over de Belgische Doopsgezinden bezitten, missen. Dit martelaarsboek geeft over bijna vierhonderd Belgische geofferden weinig meer dan spaarzame berichten, dikwijls niet meer dan enkel namen en jaartallen. Wel is waar zijn daarbij gevoegd een aantal brieven aan echtgenoten, bloedverwanten of vrienden, maar betrekkelijk zelden bevat deze « stichtelijke » lectuur een historisch gegeven. Berichten of feiten over de gemeente of hare leden komen er zelden in voor, en dan nog soms worden die personen aangeduid met letters, die niet tot een naam kunnen worden aangevuld. Toch weten wij uit die martelaarsverhalen zoveel, dat mag worden aangenomen, dat vooral in Brabant, 't markgraafschap Antwerpen en Vlaanderen in de XVIe eeuw bloeiende en in leden talrijke gemeenten moeten hebben bestaan. Zij zijn te niet gegaan door een felle vervolging, die talrijke terechtstellingen veroorzaakte en zeer velen tot vluchten naar 't Noorden, naar Oost-Friesland of naar Keulen heeft genoopt. Toen Alva's ijzeren vuist zwaar drukte op 't Zuiden zijn die gemeenten de een na de ander bezweken.

Meer dan fragmentarisch kan de beschrijving der historie van de Belgische Doopsgezinden nooit worden. Ook al is betrekkelijk zeer weinig aan plaatselijk archiefonderzoek gedaan, behoudens te Antwerpen, ervaringen van elders wettigen 't vermoeden, dat zulk onderzoek onze kennis toch niet zeer verrijken kan. De tijdsomstandigheden hebben mij tot nu toe alle nasporing ter plaatse onmogelijk gemaakt.

Helaas is het voor goed ondoenlijk geworden over onze vroegere gemeente te Yperen berichten uit archivalia op te diepen. De alles-verwoestende oorlog heeft Yperen tot een puinhoop gemaakt.

Mijn voornemen om na de voltooiing van mijn Mennobiografie (Mei 1914) de Belgische Doopsgezinden tot terrein van onderzoek te maken kan op dit ogenblik slechts gedeeltelijk worden volvoerd. Want al verwacht ik niet veel van nieuwe nasporingen, ook het weinige, dat misschien nog gevonden worden kan, verbiedt thans de geschiedenis te schrijven van de grote gemeenten, die te Gent en te Brugge hebben bestaan. Slechts over één stad kan worden gehandeld: Antwerpen. De archivaris P. Génard heeft namelijk in *'t Antwerps Archievenblad*, deel 2-4, 7-14, alle aanwezige bescheiden over de geloofsvervolging afgedrukt. In dit opstel wordt dus vrijwel uitsluitend over de Antwerpse gemeente geschreven. Enkele algemene opmerkingen gaan daaraan vooraf. Misschien vind ik later gelegenheid de overige steden te behandelen.

De aanvangsgeschiedenis der Doopsgezinden in België ligt geheel in 't duister. Mag voor Noord-Nederland aangenomen worden als vaststaand, dat uit de kringen der zogenaamde Sacramentariërs, d. z. personen die niet in het miswonder geloven, de Melchiorieten en uit deze laatsten zowel de Mennisten als de Davidjoristen voortgekomen zijn; voor Zuid-Nederland zijn de beschikbare gegevens zo weinig, dat dit slechts een vermoeden toelaat. Daartegenover is zeker, dat in 't Zuiden het Lutheranisme van veel groter betekenis is geweest dan in 't Noorden. Wij kunnen de aanvang in Brabant, Henegouwen en Vlaanderen, speciaal in de drie voornaamste

handelssteden Antwerpen, Brugge en Gent het best verklaren uit sluimerende resten van vroegere ketterse bewegingen en uit de kosmopolitische bevolking dezer drie steden, haar uitgebreide maar toen kwijnende industrie en haar internationalen handel met het daarmee verbonden scheepvaartverkeer, zodat hierdoor een goede voedingsbodem voor kettters zaad aanwezig was en nieuwe denkbelden elders aangehangen hier gemakkelijk geïmporteerd konden worden.

Te Antwerpen was Tanchelm in de XIIe eeuw (1) een berucht ketter geweest. In de XIVE eeuw telde de ketterse Bloemardine hare aanhangers bij menigte. Daarop volgden de sekten van de geselaars of flagelanten en van de dansers. Talrijk kwam onder de Vlaamse wevers de sekte der Lollarden voor en in de XVe eeuw treft men te Leuven ongelooft in het miswonder aan. Van die menigvuldige ketterijen is waarschijnlijk hier en daar wat blijven hangen.²

(1) Paul Frédéricq, *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden*, (1892 en 1897);

(2) J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland tot 1531* (1873).

In het begin der XVIe eeuw verwaarloost de Roomse geestelijkheid haar laak en leidt tegelijk een ergerlijk onzedelijk leven. Haar beschaving en wetenschap is even gering als hare zonden talrijk. Weinig bemind, zéér gehaat kan zij de belangstelling der menigte niet behouden (1). De band met de Kerk is zo los geworden, dat deze gemakkelijk wordt verbroken door het lezen van een kettters geschrift, die bij menigte in 't geheim gedrukt worden op een der vele drukkerijen te Antwerpen (2), of van een Nederlands Nieuw Testament, dat sinds 4524 aldaar in meerdere uitgaven verkocht wordt, of verbroken door het aanhoren van spotlende taal over de geestelijkheid of door 't bijwonen van een rederijkersspel.

Maar vooral wordt de ketterij gezaaid door de stille en de openlijke propaganda van rondreizende predikers, die zoowel in kleine bijeenkomsten hier of daar tersluiks in een achterhuis of op een zolder gehouden, als in groter vergaderingen op afgelegen weiden of in de bossen van hun nieuw geloof hebben gesproken, ja die soms gelijk de martelaar Gillis van Aken, op het voorbeeld van predikende monniken, op de straat of op het marktplein zich lieten horen. Uit de vreemde kwamen handelaars en zeelieden en vertelden in herbergen wat in andere landen werd geloofd. De stadsoverheid is terzelfdertijd afkerig van scherpe vervolging, want de handelsbelangen van Antwerpen gedogen niet, dat vreemdelingen bevreesd zuilen werden de stad te bezoeken. Zo is Antwerpen méér dan één andere stad in de beide Nederlanden blootgesteld aan de kans met ketterij van allerlei aard besmet te worden.

(1) Henri Pirenne, *Geschiede Belgiens*, III (1907) s. 404 enz. geeft een interessante schildering van 't verval der Roomse kerk.

(2) O. a. een boekje van Menno, *H. R. N.* II, 78.

Geen wonder, dat onder deze talrijke bevolking van vele duizenden, niettegenstaande de weinige medewerking der stadsoverheid, er enige honderden Luthersens, Calvinisten en Mennisten het leven hebben gelaten. De augustijner prior Jacobus Praepositus was in 1519 te Antwerpen de eerste, die op 't voorbeeld van de grote augustijner uit Wittenberg Maarten Luther, daarin gesteund door de stadssecretaris Cornélius Grafeus een ketterse beweging begon. Het kan niet anders, of de houding van Grafeus zal op menige stadsbestuurder, die tot 't ontwikkeldste deel der burgerij behoorden, invloed hebben gehad en hen van scherpe vervolging afkerig gemaakt.

Weinig jaren later werden de monniken Hendrik Voes en Joannes van Essen de eerste martelaars. Terzelfdertijd dat een zekere Coppin en Quentin Couturier in de omstreken van Rijssel, Henegouwen en Brabant pantheïstische denkbeelden verspreidden (1), stichtte de leidekker Eloy Pruystinck te Antwerpen de sekte der Loïsten, een soort vrijdenkers, die zoowel in Vlaanderen als in Brabant vrij talrijk voorkwamen (1523), maar die door Luther scherp werden veroordeeld (2). Enkelen hunner zijn als martelaar gestorven. Ten tijde dat de Melchioritische beweging, waaruit de Doopsgezinde broederschap in Nederland voortgekomen is, zich in Duitsland en de Nederlanden gaat verspreiden — d. i. ongeveer 1530 — bevinden zich in deze belangrijke handelsstad kringen van Luthersers, van Sacramentariërs en van vrijdenkers. De prediking van Melchior Hoffman en

(1) P. Frédéricq, *Corpus documentorum*, V., p. 94.

(2) 25 Oct. 1544 verbrand, Génard. VIII, 323.

316

zijn aanhangers kwam hierop neer: de wederkomst van Christus was zeer aanstaande; dus zou het duizendjarig heilrijk, waartoe men zich moest laten dopen, spoedig aanbreken. Deze chiliastische prediking ontaardde snel tot allerlei fantastische buitensporigheid en trok velerlei revolutionair gezinde elementen tot zich. De meest bekende uitwas daarvan is de beruchte Munsterse wederdoperij, die ene zwarte vlek in onze hervormingsgeschiedenis vormt.

In de Noordelijke provinciën is deze Melchioritische beweging buitengewoon sterk verbreid geweest. Daarentegen vinden wij daarvan in België weinige sporen. Toch was deze wederdoperij ook in deze streken en speciaal te Antwerpen van zulk een omvang, dat maatregelen daartegen genomen zijn. Het plakkaat van 1530 is daarvan bewijs. In 't zelfde jaar begon de vervolging te Antwerpen met de verbanning van Meesteren Lieven, dyamantslypere, van Ghent, Gielis de Ruytere, bontwerckere, Jan Crysman, Phillibaert de nestelmakere en Jacob de droochscheerdere (20 Februari). Ieder herdoopte werd bij plakkaat ten eeuwigen dage verbannen op straffe van de brandstapel voor de mannen en van verdrinken in een zak voor de vrouwen. Herdopers, die in de stad komen of converseren, zullen evenzo worden gestraft. Wie hen herbergt, verbergt of aan hen enig werk verschaft, wordt verbannen. Wie een vergadering aanlegt, verbeurt lijf en goed. Verboden wordt op straat te prediken of een sermoeu te houden. Wie het aanhoort, verbeurt zijn opperste kleed. Behalve in de schuttershoven wordt 't busschieten verboden, op straffe van 20. car. guldens over dag en 32. car. guldens 's nachts, waarvan de aanbrenger één derde genieten zal. De eerste martelaar te Antwerpen werd op

317

17 Februari 1535 de herdoper Jeronimus Pael (1). De twee eerste oudsten, die verbrand werden (2), waren broeder Jan Specke, predikheer van Groeningen (dus een monnik) en Jan Smeitgen of Smekens van Maastricht (24 Mei 1537).

In 1536 wordt het drukken verboden van portretten van « ketters, delinquanten ende malefacteurs als enen genaempt Jan van Leyen hem in synen levne gemaect ofte genaempt hebbende te syne Coninck van Svon met synen compiicen en adherenten ». Blijkbaar was een portret van de beruchten Jan Beukelsz van Leiden onder het volk verspreid geweest.

Er zijn dan ook zeker Munsterse predikers naar Antwerpen getrokken. Vaststaat, dat in 1534 Jan van Geelen, de aanvoerder der wederdopersoproeren in Friesland ente Amsterdam (3), er met een zekere Jacob van Antwerpen (4) gelogeerd heeft in 't

logement « de Tinnen pot ». Deze Jacob, ook wel van Herwerden genaamd, werd te Deventer gevangen onder de naam Gosen van Winterswijk. In Februari 1535 werd hij aldaar onthoofd, nadat hij bekend had, dat tot de Antwerpse volgelingen behoorden: Gert, smid, Joistijn, wever, Jacop, barbier, Peter Jacopps, schipper, Thies, droogscheerder, Leentgen en Niesken, Jan, schoenmaker uit Luik, Lieven, zwaardveger, Lieven, juwelier, Jan, smid, ionnys, kleermaker. Bovendien bekende hij, dat de doper in Groningen Obbe Philipsz, barbier, was

- (1). P. GÉNARD, VII, 316.
- (2) Id., VII, 434.
- (3) D. Bijdr. 1899, 9.
- (4) MOLHUYSEN in Overys. Alm. 1839, 144-146.
- (5) DE HULLU, 210 enz.

Onder de zendelingen van Jan Matthijsz behoorde ook Leenaerdt, boekbinder van Antwerpen, die o. a. martelaars uit Zierikzee heeft gedoopt (1). En ook de Batenburgers telden volgens de bekentenis van Peter van Norg (2) vele volgelingen in Brabant. Trouwens de beruchte Jan van Batenburg zelf is in Artois gevangen genomen en zijn uitvoerige bekentenis afgelegd op het slot van Vilvoorden in 1537, welke een der gewichtigste oorkonden over de aanvangshistorie der wederdopers vormt, bevatte ook de mededeling, dat onder de voornaamste dopers te Antwerpen behoorde: Cornelis Clout (3).

Uit de kringen van deze min of meer fanatieke Melchiorieten is de doopsgezinde gemeente te Antwerpen ontstaan. Er zijn echter oudtijds in België andere geestverwante kringen geweest. Want ook de Davidjoristen hadden in Vlaanderen een aantal volgelingen. Misschien is David Jorisz zelf wel van Vlaamse afkomst, want toen hij zich later in Zwitserland had gevestigd, noemde hij zich *Johan van Brugge*, Een aan deze fanatieke nauw verwante kring, de Hendrik Nicolaiëten, gesticht door Hendrik Nicolaesz, het z. g. *Huis der Liefde* moet volgens de sermoenen van Broer Cornelis Adriaensz te Brugge hebben bestaan. In 't voorbijgaan voeg ik hierbij, dat ik deze sermoenen beschouw als een waardevol historisch document (4).

- (1) D. Bijdr. 1917, 104.
- (2) NIESERT, Münst. Urk. Samml. 1,310.
- (3) D. Bijdr. 1917, 117.
- (4) Cramer twijfelde, Rob. Fruin hield ze voor historisch. De laatste R. Kath. schrijver over dit onderwerp: A. C. de Schrevel, Histoire du séminaire de Bruges, t. I, Bruges, 1895, heeft mij van de onechtheid niet overtuigd, zie Stemmen voor Waarheid en Vrede, (1920), 721-736.

Die Hendrik Nicolaiëten kwamen zeker ook te Antwerpen voor. De beroemde boekdrukker Christoffel Plantijn aldaar heeft tot hen behoord en voor hen allerlei werken gedrukt (1). Maar de geheimzinnigheid, waarmee deze sekte zich omhulde, is een beletsel om na te gaan, of zij talrijke aanhangers bezat. Maar in ieder geval waren er onder die volgelingen rijke mensen. Wat vrijzinnige gevoelens aanbelangt: de unitarische denkbeelden van Adam Pastor, eertijds Menno's medewerker, die op 't Gochsche convent door hem en Dirk Philipsz werd verbannen, werden door sommigen gedeeld. Het verhoor van Herman van Vlekwijk, dat men o. a. bij Van Braght vindt en dat afkomstig is uit de sermoenen van Broer Cornelis, wijst ons deze martelaar als een unitariër aan. Wel blijkt daarvan niets uit 't verhoor, waarvan zich op ons Amsterdams archief kopie bevindt, maar dit verhoor is stellig niet de complete

ondervraging. De goed ingelichte Hans Alenson is ten deze m. i. beslissend; hij deelt mede, dat Herman een volgeling van Adam Pastor was (2).

Ook schijnt het, dat niet alle Belgische Doopsgezinden de leer der menswording van Christus, zoals deze door Menno van Hoffman overgenomen was, hebben omhelsd. Ten minste dezelfde Alenson deelt mede van de welbekende martelaar Hans Bret, de vriend van Hans de Ries, een brief te bezitten, waaruit bleek, dat Bret dienaangaande anders dacht en dat hij daarover met zijn medegevangene Jan de Vlascooper meer

(1) Max Rooses, Christophe Plantin, 63 enz., spreekt van een *Petit troupeau*. De geschriften werden gedrukt 1549-1555.

(2) B. R. N., VII, 196.

320

malen had gedisputeerd (1). Evenzo is de Belgische martelaar Jacques d'Auchy — te Leeuwarden terechtgesteld — van een ander gevoelen over die menswording (2). Ook Jacob van der Wege die in 1573 te Gent werd verbrand, belijdt eveneens hieromtrent iets anders, dan wat Menno leerde (3).

Een bijzonderheid is, dat hij en zijn broeder Hans, die insgelijks te Gent verbrand is, de 7 November 1570, van Renaix of Ronse afkomstig waren en neefs van M. Claes, de metgezel van de inquisiteur Pieter Titelman, deken van Ronse. Hans (aldaar genoemd schoenmaker uit Duckebossche) was lid der Antwerpse gemeente geweest en na gezeseld en gebrandmerkt te zijn op 20 September 1567 verbannen (4).

Er is nog een zeer kenmerkende bijzondere leer, die veelvuldig onder de Doopsgezinden werd beleden: *de zielelaap*, d. w. z. de ziel des mensen blijft na de dood in slapende toestand tot aan de dag van het laatste oordeel. Een chirurgijn uit Rijssel werd wegens deze leer in

(1) B. R. N., VII, 248. Jan de VI. is Jan Cornelisz de Ruyter van Rheden bij Arnhem, een leraar der gemeente, 4 Januari 1577 verbrand. Ook zijn echtgenote en zijne dochter werden geofferd, GÉNARD, XIII. 211.

(2) B.R.N., II, 301.

(3) VAN Bracht, fol. 651a.

(4) VAN Bracht, fol. 58, GÉNARD, XI, 350. Ook onder de Zwitsers werd de leer van Menno niet aanvaard, bijv. in het lied van Sigmund von Bosch: "

Wer Christum nicht in Fleisch befändt

Von Davids Geschlecht und arte

Der ist furwar verblendt. »

Zie WOLKAN, Die Lieder der Wiedertäufer, 148, uit Austriën (1583).

321

1538 te Metz in de Moezel verdronken (1).

Enkele andere voorbeelden van Belgische Doopsgezinden behandelde ik in mijn artikel in het Theologisch Tijdschrift, 1918, nl. de leraar van Brugge Jacob de Rore of de Keersgieter († 1569), Hans de Vette te Gent en Hans van der Maes te Warneton bij Yperen (beiden † 1569) en Hendrik Verstralen te Kypermonde († 1571), die schrijft: « dal wy met vrede ende ruste in onser cameran [graven] mogen comen, ende verbeyden de tocoemste des Hēren, die ons uuter aerden weder opwecken sal ». Doch het merendeel der martelaars geloofde terstond don hemel te zullen beërven, als Hans Smet die hoopte « van dien dach noch in 't Paradys te comen by syne voorgaende Broeders, Susters ende alle vromen ».

De officiële bescheiden door Génard afgedrukt leren ons niets over bijzondere gevoelens onzer Antwerpse geloofsgenoten. Behalve een aantal plakaten en indagingen bevatten zij vrijwel niets dan korte vonnissen, rekeningen van verkopen van geconfisqueerde goederen en beulsrekeningen. Slechts spaarzame verhalen zijn daaronder en dezen handelen niet over dogmatische kwesties. Uit de opbrengst der geconfisqueerde goederen blijkt, dat het overgrote merendeel der slachtoffers niets heeft nagelaten. Ongetwijfeld is dit een bewijs, dat de meeste broeders tot de volstrekt onvermogenen hebben behoord, derhalve hier was gebrek aan eigendom. Slechts zelden is er sprake van het in veiligheid brengen der goederen. Het schijnt dan ook, dat vooral zij, die over middelen beschikten, tijdig uitgeweken zijn. Althans velen onder die uit

(1) A. HULSHOF, Straatsburg, 188-193.
322

gewekenen, wier namen Blauptot ten Cate opsomt, zijn de stamvaders van aanzienlijke Doopsgezinde geslachten geworden. Nog al dikwijls wordt het beroep van een gevonnisd opgegeven. Vrijwel geregeld behoren zij tot de arbeidersstand, en wel gewoonlijk zijn zij ambachtslieden, die een vak verstonden en dus gildebreeders waren. Het merendeel hunner behoort tot de textielindustrie en een grote minderheid tot de bouwvakarbeiders. Het aantal vervolgte patroons is blijkbaar gering geweest. Slechts enkele malen komt het voor, dat de verkoop der goederen enige bate, gewoonlijk zeer klein, oplevert. Slechts ééns in 1567 is sprake van vijf rijke mannen uit Rijssel, die vele goederen bezaten en éénmaal wordt van een geofferde vrouw door de kroniekschrijver Ullens medegedeeld, dat zij een «rijke» juffrouw (1) was, want zij bezat wel tweehonderd gulden rente per jaar! Plaatst hiertegenover wat een geschiedschrijver als Pirenne mededeelt over de rijkdom van sommige aanzienlijke geslachten, of denk aan de weelde verspreid door de hof-adel, dan kunnen wij gerust oordelen, dat onze Doopsgezinde broeders, voor zover zij in 't Zuiden zijn blijven wonen, voor 't overgrote merendeel behoort hebben tot onaanzienlijke kringen. Iets anders is ook moeilijk te verwachten niet alleen, omdat zoowel de adel als het grootkapitaal te veel te verliezen had, wanneer lijnrecht tegen de wens en der regering werd ingegaan, maar ook omdat een godsdienstige beweging ontstaan in een tijd van verminderde welvaart en kwijnende industrie, welke een halve eeuw lang

(1) Pierine de Corte, 6 Juli 1573 verbrand. Haar zwager Mr. Livinus Bifste had haar tevergeefs verdedigd. — Génard, IX, 455; van Bracht, fol. 345 enz.
323

het heilrijk van Christus op een nieuwe aarde verwachtte, zijn volgelingen vooral vinden moest onder hen, die juist niet tevreden waren met hun aardse deel. Maar het is onjuist wat Pirenne zegt, dat ook al kwamen onder de Doopsgezinden enkele aanhangers uit de hogere klassen voor, het proletariaat der industriestrecken sehaarsgewijze tot hen overging. Slechts in 1534-1535 heeft een talrijke aansluiting uit het proletariaat plaats. Immers die Mennisten kunnen lezen, menigeen hunner schrijft aandoenlijke goedgestelde brieven, hun Bijbelkennis is groot en hun schriftelijke geloofsbelijdenissen bij Van Braght zijn wel overwogen. Ook zijn er dichters onder hen blijkens de vele bewaard gebleven martelaarsliederen en menigeen weet de hem ondervragende inquisiteur of monnik behoorlijk terug te wijzen en te bestrijden. Zulke mensen bohoren niet tot het proletariaat. Eveneens is onjuist, dat zij na 1540 bij scharen zich hebben aangesloten. De gemeente stelde daarvoor te luge

eisen. De doop werd slechts bediend aan hen die en door geloofsbelijdenis en door levensgedrag waardig gekeurd werden opgenomen te worden in de kring. Veeleer was men kieskeurig, want wie tot de gemeente behoorde, liep levensgevaar en tot de bijeenkomsten in gesloten huizen liet men slechts vertrouwde personen toe, die door de « weetdoener » tot de predicatie werden uitgenodigd. Ook lerende verhoren ons het tegenovergestelde van een toetreding bij scharen. Het aantal dopelingen, dat tegelijk wordt gedoopt, is gewoonlijk zeer klein. De getallen in de dooplijst van Leenaert Bouwens zijn insgelijks gewoonlijk niet groot. Maar bovendien, dan zouden de gemeenten veel talrijker moeten zijn geweest en hierover

324

lichten de verhoren wederom ons enigszins in. Want daaruit blijkt telkens, dat de gevangene slechts weinig namen van geestverwanten weet en als hij getallen noemt, steeds kleine cijfers zegt. Er waren trouwens te Antwerpen waarschijnlijk verschillende gemeenten of misschien is juister te zeggen in verschillende wijken (bijv. Borgerhout, Dambrugge) meerdere plaatsen van samenkomst. Ook wanneer de bekeerlingen bij scharen waren toegetreden, dan zou het verwonderlijk zijn, dat slechts zo weinigen in België gemiddeld een twaalftal per jaar gevonnisd waren. Want wel zijn er een groot aantal gevlucht, maar zoals reeds werd opgemerkt, dat waren vooral de méér-bemiddelden, die de textielindustrie naar het Noorden hebben overgebracht, en dus méér dan arbeider waren. Nog een paar redenen zijn er om aan te mogen nemen, dat wij in deze geloofsgenoten geen proletariaat hebben te zien. Eén der bijoorzaken van de grote twisten, die in 1567 in Friesland aanleiding gaven tot de scheuring tussen Friezen en Vlamingen was, dat deze laatsten door hun zwierige kleding aan de meer eenvoudige Friezen aanstoot gaven. Daarnaast moeten de bekeerden een zekere koopkracht hebben bezeten, want anders zou 't onmogelijk zijn geweest, dat zovele ketterse boeken en geschriftjes zijn gedrukt. Immers de drukkers zouden deze boekjes niet ter perse hebben gelegd, wanneer er niet een kooplustig publiek was geweest.

En dan nog dit éne feit leert ons iets. Een der verwijten, die men aan de oudste Leenaert Bouwens deed en waarom hij in zijn ambt werd geschorst, was, dat hij zich door zijn gastheren op wijn onthalen liet. Maar dan moet die gastheer in staat zijn die wijn te betalen.

325

Een schatting te maken hoeveel Doopsgezinden er wel in België geweest zijn, is ondoenlijk. Het aantal zal zeker wel enige duizenden bedragen. Immers alleen bij van Braght komen 374 martelaars voor, terwijl bij Génard, bij Meyhoffer, in kronieken en in archivalia nog zoveel namen gevonden worden, dat het getal der geofferden minstens (600) zeshonderd maar waarschijnlijk nog veel meer is geweest, die voor 't grootste deel in Westelijk België het leven lieten en van wie alleen te Antwerpen een paar honderd worden geteld. Er is dan ook in België geen plaats, waar zovelen zijn gedood als in deze grootste der handelssteden. De vervolging alhier, ook tegen Luthersen en Calvinisten, ofschoon met mate gevoerd, moest toch wel wegens de talrijkheid der bevolking honderden slachtoffers treffen.

Naast de gedoden staan natuurlijk nog honderden, die een lichter straf ontvingen of nadat zij gevlucht waren, werden verbannen. Ook heeft de solidariteit der broeders aan menigeen, die op het Steen gevangen zat, de gelegenheid geschonken de traliën van zijn kooi te verbreken en ter elfder ure te ontsnappen. Hoe kosmopolitisch Antwerpen

in deze eeuw was, blijkt wel uit het feit, dat zeer velen, zo niet de meesten, der gevangenen geen Antwerpenaren zijn geweest, maar lieden van elders ingekomen. Toch is 't slechts een uitzondering, wanneer een buitenlander vervolgd wordt. Want met zulk een vervolging was 't handelsbelang te veel gemoeid. De vervolging was matig. Er is soms iets slofs in de wijze, waarop de schepenen wegblijven uit de schepenbank, als een vonnis moet worden uitgesproken en de zaak wegens onvoltalligheid moet worden uitgesteld. Het is dan ook vooral de markgraaf van Antwerpen, die de grote drijfkracht is bij de jacht op de ketters, waartoe de omstandigheid wel zal

326

hebben meegewerkt, dat deze stad zo dicht lag bij Brussel, alwaar de landvoogdes resideerde. De bevelen eerst van Karel V, daarna van koning Philips II waren zo dringend, dat de stadhouders in 't Zuiden door de nabijheid van 't Brusselse hof méér dan de noordelijke stadhouders tot volgzaamheid bereid, zich aan dezen duidelijk uitgesproken vorstelijke wil niet durfden onttrekken. Daarbij veroorzaakte juist 't verblijf der landvoogdes in 't Zuiden, dat een machtige Roomse en bigotte adel, die trouwens in België veel talrijker en invloedrijker dan in Holland was, vooral in Brabant haar invloed gelden deed.

Ook was België in méér bisdommen verdeeld en 't aantal kloosters was veel groter, zodat hier de geestelijkheid groter kracht ontwikkelen kon, terwijl de Leuvense universiteit in staat was geschoolde inquisiteurs te leveren.

Er is in de wijze van vervolging tussen 't Noorden en 't Zuiden trouwens een groot verschil. De brandstapel wordt vooral in België aangestoken. De bijkomende straffen zijn barbaars. Van de pijnbank wordt veelvuldig gebruik gemaakt. Geen wonder, dat velen, die vluchten konden, naar 't gastvrije Friesland, waar de vervolging op buitengewoon matige en lauwe wijze gedreven werd, zijn getogen. De inquisiteur bisschop Willem Lindanus getuigt, dat men in 't Zuiden liefst niet langer dan een week liet verlopen, terwijl men in 't Noorden wel een zestal weken gelegenheid gaf tot herroeping.

Halsstarrige doopsgezinden of broeders, die enig ambt in de gemeente bekleed hadden, werden te Antwerpen levend verbrand, d. w. z. zonder dat zij vooraf werden verworpd. Soms werd een zakje buskruit aan de hals gehangen om het lijden te verkorten. Wie levend verbrand werd, kreeg gewoonlijk

327

een bal of breidel in de mond om het getuigen op het schavot te beletten. In later tijd werd de tong tussen de tanden vastgeschroefd. Toch vinden wij ook te Antwerpen herhaaldelijk zeer langdurige processen. Wat de reden was, dat een veroordeling soms wel een maand of drie bleef hangen, blijkt niet uit de bescheiden. Soms zal de reden zijn geweest, dat er nog geen voldoende bewijs was, maar gewoonlijk zal het uitstel wel veroorzaakt zijn, doordat men hoopte op belangrijke bekentenissen, waardoor ketters zouden worden verraden.

Te Antwerpen is de pijnbank zeer dikwijls toegepast, vooral wanneer men een *dienaar* der gemeente gevangen had. Door verschrikkelijke folteringen werd gepoogd aan de slachtoffers namen van geloofsgenoten te ontlokken. Het lijkt wel wonderlijk, dat trots de gruwelijkste pijnigingen het aantal namen, dat wordt genoemd, bijna steeds zeer klein is en dat de genoemde namen dan meestal zijn van personen, die óf reeds gevangen óf overleden zijn, óf die hebben weten te vluchten. De lijsten van indagingen van herdoopten, wier namen op deze wijze ter kennis der overheid

kwamen, bevatten in de loop van bijna een halve eeuw betrekkelijk weinig personen en bij het nalezen moeten wij soms even glimlachen, als wij in die driemaal herhaalde proclamaties af en toe namen ontmoeten van mannen, die reeds jaren geleden door diezelfde overheid waren ter dood gebracht, of die op dat ogenblik reeds gevangen zaten, of die door een kleine wijziging in de aanduiding op de lijst tweemaal voorkomen.

Trouwens de gevangenen trachten steeds zo vaag mogelijk te blijven in hun verklaringen niet alleen in naam en tijdaanduiding, maar ook in de persoonsbeschrijving. Bijvoorbeeld: bekend volgens de kroniek van de Kempenare een gevangene in Juni 1569

328

“onlangs” gedoopt te zijn door «zekeren doper Gillis, genaamd *d'n Onberispelijken*, dewelke nochtans in overspel bevonden werd». Deze laatste bijzonderheid bewijst, dat Gillis van Aken bedoeld wordt, die reeds in 1557 werd onthoofd. Hier betekent «onlangs» derhalve: *ruim twaalf jaar geleden*.

Nog een paar verschillen van betekenis zijn er tussen het Noorden en het Zuiden, De gemeente-inrichting is geheel verschillend. Dit is niet alleen een gevolg van verschil van landaard, maar ook van de arbeid van andere predikers in 't Zuiden dan in 't Noorden. Vooral Friesland en Groningen zijn sterk beïnvloed geworden door het persoonlijk optreden van Menno en Dirk Philipsz, die niet naar 't Zuiden getrokken zijn. Wel was het gezag van Menno in België ook groot. Dat blijkt ook wel hieruit, dat in de instructies tegen Belgische gevangenen Menno herhaaldelijk werd geciteerd. Martin Micron getuigt, dat diens invloed heerste in alle streken aan zee van Dantzig tot het uiterste van de Vlaamse kust en in geheel België (1) in 1560. Want overal waren Menno's geschriften verspreid als zijn «Fundamentboek» en »Van 't recht Christengeloof» en ook in België arbeidden een paar oudsten, die met hem in persoonlijk verkeer hebben gestaan en door hem zijn gewijd — van Aken, Bouwens, De Wever. Doch in 't Zuiden waren de kringen veel zelfstandiger. In 't Noorden is er een klein collège oudsten, dat de lakens uitdeelt. Daar ligt het zwaartepunt van 't gezag bij de oudsten, in België bij de gemeente. In Friesland kan een gemeente slechts door de goedkeuring dezer oudsten een eigen oudste verkrijgen. Door die noodzakelijke goedkeuring

(1) J. H. Ottius, *Annales*, p. 125-126.

329

heeft dat kleine college de gehele keuze in zijn hand. Immers zonder die sanctie had geen wijding plaats. Door dit feit wordt het ontstaan van de twisten tussen de Friezen en de Vlamingen, die circa 1567 tot de grote scheuring leidden, verklaard. Als de gevluchte Vlamingen te Franeker één hunner, Jeroen Tinnegieter, tot het ambt verkiezen willen, belet de Harlinger oudste, Ebbe Pietersz, (1) deze keuze.

Daarnaast is van grote invloed op die scheuring geweest, dat de strenge denkbeelden over ban en mijding juist door Dirk Philipz en de zijnen werden voorgestaan. Zij propageerden die in geschriften, maar pasten ze ook toe. In de Friese gewesten, die zeer onder hun invloed stonden, werd de ban derhalve zeer scherp gedreven. Daarentegen vonden de voorstanders ener milde toepassing van de ban hun aanhangers, behalve in Waterland (N. Holland), juist in 't Zuiden. Daar was de Antwerpse martelaar Herman de Timmerman voor die milde toepassing krachtig in de bres gesprongen door een flink gesteld geschrift. Die verschillende opvatting zal natuurlijk ook ten dele samenhangen met de elementen, waaruit de bekeerlingen

gerekruteerd waren. In het Noorden kwam de Doperse beweging vooral in de streken aan de zee kust en aan vaarwaters voor. Dus vindt ze haar aanhang veelal onder zeevarenden en onder de boerenstand. Daarentegen is de ketterij in 't Zuiden veel meer over het land verspreid, maar is 't veelvuldigst in de industriegebieden. Derhalve hier is 't merendeel der Doopsgezinden vakarbeiders. Het verdient daarom juist opmerking, dat de textielindustrie

(1) Of Aibe P.

330

daar zoveel herdoopten heeft geteld. Het aantal wevers van allerlei soort, vollers, droogscheerders, is buitengewoon groot. Gewend aan verenigingsleven in hun gilden, waarvan de bijeenkomsten de geloofspropaganda misschien wel sterk in de hand gewerkt hebben, zijn die Vlaamse gildebreeders niet zo gemakkelijk bereid om te gehoorzamen aan wat een oudste van geheel anderen landaard wil, integendeel zij zullen gewild hebben, dat zij zelf iets hadden te zeggen.

Niet moet worden vergeten, welk een groten invloed op de doperse beweging is uitgeoefend, doordat juist te Antwerpen enkele ketterse drukkers hebben gearbeid. Reeds noemde ik Plantijn. Daarnaast trof men hieraan de drukkerij van Govert van der Haegen, wiens Nieuwe Testament van 1525 wel beschouwd worden mag als het eerste doperse testament. Die uitgaaf was o. a. in 't bezit van Hans van Overdam overl. 1551 te Gent en waarschijnlijk ook van Menno. Voorts drukkerij en van Adriaen Reyers van Bergen en Jacob van Liesvelt, wier Bijbeluitgaven voor de verspreiding van ketterse denkbeelden zo heilzaam hebben gewerkt.

De eerste (Plantijn) werd in 1536 uit Antwerpen gebannen en 2 October 1542 in de Haag onthoofd, de tweede werd 27 November 1545 te Antwerpen ter dood veroordeeld, beiden wegens het drukken van verboden geschriften. Ook is vermoedelijk Menno's « Van 't recht Christengeloof » (circa 1542) te Antwerpen ter perse gelegd.

Hoe groot het aantal Doopsgezinden te Antwerpen is geweest, valt zeer moeilijk te schatten. *Wel zijn er méér dan 200 martelaars gedood in veertig jaar tijd. Alleen bij Van Braght komen er 150 voor en Génard bevat nog enige tientallen meer.* Ook weten wij, dat door Leenaert Bouwens vóór 1565 er bijna 300 bekeerlingen zijn gedoopt.

331

Belgische dopers hebben natuurlijk ook een groot aantal dopelingen gehad, allicht méér dan de vreemdeling. Slechts weinig malen noemt een gevangene de naam van zijn doper. Er wordt meer keren een andere naam dan die van Leenaert genoemd. Maar hier hebben wij geen basis van berekening. In de loop van die 40 jaren wordt 't aantal gevangenen groter. Soms zuchten er wel twintig broeders en zusters tegelijk in de kerker, nl. wanneer het der overheid gelukt is tijdens een predicatie een overval te doen. Maar de ijver van de schout en zijn rakkers is ook ongelijk en zal wel groter zijn geweest, als er weer een aanmaning uit Brussel was gekomen. Stellig moeten er vele honderden Mennisten zijn geweest, waarbij dan nog honderden ongedoopte geestverwanten gevoegd moeten worden. Immers dikwijls is een huisgezin of echtpaar slechts ten dele gedoopt.

Morillon beweert, dat er in één jaar van de beeldenstorm 1566, te Antwerpen op een bevolking van 86.000 personen 70.000 Calvinisten en 2.000 Mennisten waren. Het cijfer der Calvinisten is ongetwijfeld veel te hoog, maar dat der Doopsgezinden zal

wel ongeveer zo zijn geweest. In Januari van dat zelfde jaar worden circa veertig Mennisten ingedaagd. Hiervan worden vijftien *dienaar* genoemd. Evenwel is één hunner Assuerus de goudsmid wonende in de Gasthuysbeemden - dezelfde als Assuerus van Gheemont de zilversmid, die 22 Jan. 1652 verbrand werd, - nadat hij verschillende geloofsgenoten in zijn doodsnoed had verraden (1) en ofschoon hij — te vergeefs — verdedigd was door Mr. Louis Vogel. Hij had lange tijd gevangen gezeten. Te zijnen huize was Jeronimus Segersz met zijn vrouw

(1) B.R.N., II, 184.

332

Lysken gearresteerd. (1). Natuurlijk hadden later zijn geloofsgenoten geen bezwaar zijn naam als de dooper te noemen. Maar onder de gewone leden, die werden ingedaagd, kwamen nog een paar ambtsdragers voor. Zulk een talrijke dienaarschap geeft reden te veronderstellen, dat de gemeente (of liever gemeenten) minstens enkele honderden volgelingen heeft gehad. Er worden genoemd:

1. Niclaes Hermans, timmerman, op de Vrijdagsmerct,
2. Herman Timmerman in de Langhe Ridderstrate in *de Heyblomme* (2).
3. Willem Cierens, riembeslager, op de Eiermerct in Sinte Gommaer,
4. Simon Zegers,
5. Jeronimus, cousmaker,
6. Jan [van de Walle], lintwerker in de Mercgravelije,
7. Michiel [Beernaerts], leertouwer in de Caeystrate,
8. François Spierinck,
9. Bastiaen, in 't Kint van Aelst,
10. Hendrick Wolff, droogscheerder,
11. Conrard Block,
12. Jan [Hans] de Wevere,
13. Henrick, een schildere van Brussel,
14. Henrick [van Arnhem] cleermakere vuyt de lande van Cleve.

Uit de lijst der gewone leden moeten er bijgevoegd:

15. Janne de Weese, metsere,
16. Matheus Weyns, metsere in de Oudenaertschen ganck.

Van al de ingedaagden melden slechts twee zich aan, die vergiffenis krijgen nl. Simon Peeters Meynarts en zijn vrouw Magdalena Deym. Het door hem beklede ambt maakt het begrijpelijk: hij was... deurwaarder van de Raad van Holland (3).

Misschien zal men het niet terstond willen geloven: ***de zoon van de beul van Antwerpen was een ketter***. Hij is op last van de beruchte provoost

(1) B.R.N., U, 152,156.

(2) Het uithangbord van 't huis.

(3) GÉNARD, blz. 402, IX. 289-292.

333

Spelleken als een Calvinist in 't voorjaar van 1567 te Mechlen opgehangen! (1).

Van een aantal oudsten en leraars, die te Antwerpen hebben gearbeid, zijn ons verschillende bijzonderheden bekend geworden. De meest betekende personen zijn geweest: Leenaert Bouwens, Joachim Vermæeren de suikerbakker, Joost Verbeeck, Herman de Timmerman, Hans Busschaert de Wever, Gillis van Aken, Jan van Ophoorn, Jan van de Walle, Gillis Bernaerts, Michiel Beernaerts de leertouwer, Adriaen du Rieu, Hendrik van Arnhem, Paulus van Meenen, Hans Symons.

Enkele andere namen komen in de volgende bladzijden bovendien voor.

De betekenis van hun ambt tekent Pieter de Bisschop in zijn Antwoort-liedt (-): want dat Ampt [van dopen] wort alleen de bisschop dier provincie voorbehouden ende toevertrout, die zeker tyt sjaers tlant doorreyst om de gène die sy staen bereyt noemen (dat zijn degene die hare Proefjaren al wt hebben, en de nu bequame zijn, ende bereyt staan om de Doop t' ontfanghen) te dopen, ofte (zyn sy van te voren van ander ghedoopt gheweest) te herdopen.

Hier vinden wij nog een bericht, waaruit ons de oudste organisatie, zoals die door Obbe Philipsz ontworpen was en door Menno is voortgezet, wordt aangegeven: de verdeling van het land in «bisdommen» met bisschoppen, of zoals het hier wordt genoemd in «provincië ». Eerst van later tijd is het, dat elke voorname gemeente haar eigen bisschop of oudste krijgt.

(1) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming te Brugge, II, 163.

(2) Antwoortliet, C. 4-o.

334

Leenaert Bouwens

Onze aandacht verdient **Leenaert Bouwens** in de eerste plaats, omdat hij zonder enige twijfel de grootste van onze rondreizende predikers is geweest. Vroeger rederijker had hij grote sprekersgaven en méér dan enig ander oudste heeft hij op zijn tochten de rijkste vruchten geoogst. Afkomstig van Sommelsdijk en waarschijnlijk varensgezel, heeft hij na zijn wijding tot oudste in 1551 onverdrotten Nederland en België doorreis. Telkens trok hij uit zijn standplaats Emden, — hij woonde in 't naburig dorp Faldern — en zwierf overal heen, zodat hij aan 't eind van zijn leven ruim tienduizend bekeerlingen door de doop tot onze broederschap heeft gebracht (^). Ook te Antwerpen heeft hij herhaaldelijk vertoefd. Hij en Joachim hebben zich niet blijvend laten afschrikken, toen bij plakkaat van 20 December 1558 een prijs van 300 carolusgulden op hun hoofd was gesteld. Leenaert keerde toch weder om het evangelie te prediken aan de Antwerpenaars. Voordat zijn werkzaamheid hier aanving, had Gillis van Aken hier reeds verscheiden jaren zegenrijk gearbeid. Vele dopelingen had hij geteld. Immers er is geen oudste, die zo dikwijls door gevangenen als hun doper is genoemd geworden (1).

Het merendeel van die martelaars is in Holland vooral te Amsterdam geofferd, maar ook onder de Antwerpse gevangenen zijn er een paar door Gillis gedoopt. Ook zijn er van zijn Antwerpse dopelingen minstens drie elders terechtgesteld. Helaas beging Gillis een zeer grote fout. Hij werd schuldig bevonden aan overspel met een paar zusters der gemeente. Het sprak van zelf, dat hij (2)

(1) Een van zijn voornaamste dopelingen in België was Claudine le Vetre te Menen, van Braght, fol. 383.

(2) Minstens 22 dopelingen, van wie 17 te Amsterdam, benevens 3 aldaar, die hem slechts hadden horen prediken, werden martelaars.

335

terstond van zijn ambt werd ontzet, maar later betuigde hij berouw. Op het convent te Wismar (Mecklenburg) onder leiding van Menno werd hij in 1554 weer in genade aangenomen. Kort daarna maakte Leenaert, die tot deze begenadiging had medegewerkt, zijn eerste Belgische rondreis. Men mag wel aannemen: tot introductie van Gillis, die hier weder een drietal jaren heeft mogen arbeiden (1). Op die eerste rondreis, die waarschijnlijk binnen dat jaar voltooid werd, heeft Leenaert, zowel in de stad zelf als in de onmiddellijke nabijheid de doop bediend, in 't geheel in 9 samenkomsten, waarvan 6 in de stad (2, 4, 8, 4, 12 en 3 dopelingen) en 3 erbuiten (17,

15, 22 dopelingen). Bij zijn vertrek naar 't Noorden had hij de gemeente dus met 87 nieuwe leden versterkt.

Een tweede rondreis in België werd door hem in 't jaar 1557 gemaakt, kort nadat hij in vereniging met Dirk Philipsz op het convent te Harlingen Menno Simons had overgehaald — of liever gedwongen — de ban en de mijding strenger toe te passen en daarom met de zachtere partij, onder aanvoering van Hendrik Naaldeman (2) van Franeker staande, te breken. Blijkbaar is hij naar het Zuiden getogen om de oudsten aldaar, die meer tot de zachtere toepassing neigden, over te halen tot strengere gevoelens.

Na negen bijeenkomsten in Antwerpen zelf (10, 8, 14, 4, 4, 12, 4, 3, 11 dopelingen) vertrok hij naar 's Hertogenbosch en

(1) Gillis doopte er in 1555 en 1556.

(2) Over de in later tijd beroemd geworden Hans de Ries of de Rijcke, Waterlands oudste, die in zijn jeugd te Antwerpen heeft gewoond, vermeldt Grevinchoven in zijn Grondelijk Bericht van den Dope (1599, blz. 38) « maer hem tot Embden ghehouden heeft; trouwende een rijc Wijf, als hem Naeldemans dochter beduncte wat armer te wesen».

336

keerde vandaar terug om nogmaals in twee vergaderingen (4, 14 dopelingen) te dopen. Opnieuw waren er 88 leden bij de gemeente gevoegd.

Waarschijnlijk zal het vernemen van de tijding dat Gillis, terwijl hij predikte op S. Willeboortsvelt te Antwerpen gevangen genomen was, benevens de op zijn hoofd uitgeloofde prijs hem aanleiding gegeven hebben om te vertrekken. Maar in het jaar 1563 keerde hij weder en maakte hij achtereenvolgens drie rondreizen door 't Zuiden.

Dat waren de jaren 1563 tot 1565, toen zijn geloofspropaganda door hem met groot resultaat werd gevoerd en hij zijn zendingsreizen uitstreekte tot Dantzig. Het was kort na Menno's dood, toen Dirk Philipsz met Leenaert de broederschap beheerste.

Maar in 't jaar 1565 heeft Dirk, naijverig op de grote talenten van zijn medearbeider gebruik gemaakt van twee beschuldigingen, dat hij voor zijn dienst geld had aangenomen (1) en dat hij zich aan wijndrinken te buiten had gegaan. Op het convent te Emden werd Leenaert in zijn ambt geschorst. Eerst na Dirks dood in 1568 trad Leenaert weder in dienst, maar toen was door Alva's komst de vervolging in 't Zuiden te zwaar geworden dan dat hij erheen keren zou terwille van de klein fractie, die op zijn hand was. Want toen had de broederschap zich in twee partijen gescheurd en het merendeel der Antwerpenaars koos de zijde der Vlamingen, terwijl Leenaert aan de Friese kant stond. In die jaren 1563-65 leidde hij te Antwerpen op de eerste reis vier samenkomsten (33, 29, 12, 1 d.), op de tweede reis twee (3, 5 d.), en één op de derde reis (34 d.), in 't geheel 117 dopelingen. Alles te samen heeft Leenaert dus tussen 1554 en 1565 alhier 292 leden voor de Antwerpse

(1) Dit heeft Menno evengoed gedaan.

337

gemeente gewonnen (1). Welk een heerlijke geloofsijver heeft deze leidsman getoond! Hij stierf in 1582 en werd begraven in het familiegraf van Jan Jacob te Harlingen.

Gillis van Aken

Met **Gillis van Aken** is het slecht afgelopen. Het heeft hem niet gebaat, dat zijn advocaat Mr. Paulus van Huldenberghe voor de man, die in doodsnood verkeerde, beloofde, dat hij bereid was in elke stad, waar hij had gepredikt zijn dwaling openlijk te erkennen en weder Rooms te worden. Had de oudste Frans de Cuyper vijf jaren te

voren te Leeuwarden aldus het leven weten te redden, in 't Zuiden was men gestrenger. Gillis werd ter dood veroordeeld en 10 Juli 1557 onthoofd, terwijl de rechterhand, waarmede hij gedoopt had, werd afgehouden. Maar op het schavot stond het rijzen huisje gereed om hem terstond levend te kunnen verbranden, als hij weigerde voor 't volk zijn geloof te herroepen. Hij had het gedaan met de woorden « 't Ware te veel lijf en ziel tegelijk te verliezen ». Met deernis vervuld worden wij, als wij denken aan zijn uiteinde. Na zulk een verdienstelijken loopbaan voor onze broederschap zulk een smadelijk eind! (^).

Over twee andere Belgische oudsten kan en mag ik uitvoeriger handelen, omdat hun leven in tegenstelling met dat der twee voorgaanden nog niet beschreven werd. Deze twee mannen heb ik aanvankelijk voor één persoon aangezien. Bij de grote verwarring in de namen, die in dit tijdperk herhaaldelijk voorkomt, is 't echter vergefelijk

(1) K. Vos, De Dooplijst van Leenaert Bouwens, in: »Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap -, deel XXXVI (1915), blz. 39-70.

(2) Over Gillis en Leenaert, zie K. Vos, Menno Simons, Leiden, E. J. Brill, 1914.
338

Joachim Vermeren

zich te vergissen. Want niet alleen worden sommige personen vermeld met verschillende toenames, maar somtijds is in een of ander stuk de voornaam kennelijk fout. Zo bijvoorbeeld schijnt mij toe, dat de Franeker leraar, die door Alva verbannen is geworden en in 't officiële stuk Joachim Joesz Vernier heet en aldus wordt gestraft, omdat hij te 's Hertogenbosch en te Antwerpen (1) gedoopt had niemand anders is dan de oudste Laurens Verniers, die inderdaad een grote rol in onze broederschap heeft gespeeld. Er is echter mogelijkheid van een drukfout in het uitgegeven vonnis. Wanneer wij voor Vernier lezen mogen Vermer, dan zouden wij allicht te doen hebben met **Joachim Vermeren** over wien ik 't nu ga hebben en zouden wij na hem in 1563 te Keulen te hebben verloren, hem vier jaren later te Franeker hebben teruggevonden.

Maar nu moet ik mijn fout bekennen: ik heb gemeend, dat Joachim Vermeren dezelfde oudste was, die in de Antwerpse archivalia Joost Vermeren heette, maar die bleek Verbeeck te zijn. Onder het afdrukken van mijn Menno-biografie gaf Prof. Pijper in het 10^e deel der *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* de geschriften van Dirk Philipsz uit. Daaronder was een klein boekje: « Een seer schoonen troostelycken ende Christelycken Sendtbrief » van 1579 (2), die gericht was «aen die Huysvrouwe van J. de S. diewelcke tot Antwerpen ghevanghen lach, ende heeft daer naer om 't Ghetuychenisse der Waerheyt aldaer haer Leven gelaten». Daar Dirk in 't voorjaar van 1568 overleden is, moest

(1) Jacob Mauvcs, Sententiën en indagingen van de hertog van Alba, Amsterdam, 1735, blz. 218, vonnis van 26 Nov. 1569.

(2) J.ii. IV.,X, 675-688.

339

de martelares van wóór dit tijdstip zijn, al was dan ook 't opschrift blijkbaar van de uitgever van 1579, want Dirk heeft natuurlijk aan een vrouw, die nog in leven was, geschreven. Na Génard geraadpleegd te hebben voegde ik nog een aantekening in mijn boek in, dat J. de S. was: Joachim Vermeren de Suikerbakker en dat de vrouw heette Tanneken Wagemans of Vermeren, die ontsnapt was, terwijl ik Joachim

dezelfde als Joost achtte, wegens enkele berichten bij Génard (1). Maar eerst later vond ik elders een bericht, waardoor bleek, dat Joachim gedoopt had, toen Joost reeds was opgeofferd. Met zulke berichten kan het wonderlijk gaan. Een getuige kan zich vergissen. Pieter de Bisschop die de terechtstelling van Gillis bijwoonde, stelt deze op 1552, en Sofie Hermans (2) getuigt Gillis ontmoet te hebben te Amsterdam in April 1560. Toch is het zeker blijkens het vonnis, dat van Aken 10 Juli 1557 is onthoofd.

Maar na twijfel bracht een nieuw onderzoek aan 't licht: Verbeeck wordt ten onrechte in de archivalia Vermeren genoemd en is dezelfde als *Joost de Cruysere*. Joachim's huisvrouw was allicht een ander dan Tanneken Vermeren van Mechelen, die in Mei 1565 werd verhoord over de ontsnapping van enige gevangenen uit het Steen en verklaarde, dat zij daarvan niet afgeweten heeft, maar 't van uit haar kerker wel gewaar geworden was. De bescheiden zijn in deze jaren niet geheel compleet, maar allicht is zij dezelfde als Tanneken Wagemans, die in de nacht van 13-14 Maart 1567 met zestig anderen

(1) Menno Simons, blz. 330.

(2) L. Knappert, De opkomst van 't protestantisme te Leiden (1908), blz. 189.
340

gevangenen, onder wie acht doopsgezinden, is ontsnapt (1). Zulk een lange gevangenschap, zelfs zonder dat enig verhoor bewaard gebleven is, zou indien zij familie was van een belangrijk ketter, niet zo buitengewoon bijzonder zijn geweest (2). Doch misschien hebben wij hier te doen met twee Tanneken's en is deze Vermeren losgelaten, ontsnapt op gedood, zonder dat het slotstuk bewaard gebleven is. Maar bij Van Braght luidt de voornaam van Joachim's vrouw: Adriaentgen. De martelaar Laurens van der Leyen noemt haar in een reeks namen van medegevangenen en bij de uitgaaf van een brief van Maeyken de Korte heeft Van Braght misgelezen en in plaats van Adriaentgen afgedrukt «Adriaen seer » (3).

In 't zelfde jaar 1559 is zij met vier herdopers uit het Steen ontsnapt. Derhalve waar de brief van Dirk ongetwijfeld aan haar is gericht geweest, moet óf de bijvoeging van de uitgever, dat zij gedood is, onjuist zijn, óf later zou zij weer te Antwerpen zijn gevangen genomen en dan toch terecht zijn gesteld, terwijl het vonnis verloren gegaan was. Laurens' brief is van Juli, maar toen zat Adriaentgen reeds in Mei gevangen en eerst in November ontsnapte zij en dus heeft zij méér dan een half jaar gevangen gezeten, lang genoeg om Dirk gelegenheid te geven haar een brief te doen toekomen, door middel van de dienaar of oudste van Antwerpen, die in 't jaar 1559 de conventen heeft bijgewoond in Duitsland. Er werd toen nl. door de verzamelde Nederlandse oudsten met Menno, aanvankelijk in Holstein, beraadslaagd over de houding, die dezen zou

(1) Génard, IX, 349.

(2) ID., IX, 281, 351, 469.

(3) VAN Braght, fol. 251 en 269.

de aannemen in de twist, die met de Hoog-Duitse broeders gerezen was over het uitoefenen van de ban en de mijding. Het gezelschap was ten slotte naar Keulen gereisd en aldaar was de ban over de Hoog-Duitsers uitgesproken (1). Dirk brengt de groeten van een aantal geloofsgenoten over. De afgevaardigde is derhalve waarschijnlijk onder hen niet te vinden. Die personen zijn dus gevluchte

Antwerpenaars te Emden of te Keulen. Dirk bracht de groeten over van D. dan, D. Janszoon, com. P., Jan B., Anthony en Arent Dad benevens hun huisvrouw. (2).

Geen van die namen vermag ik aan te vullen, tenzij Jan B. is de oudste Hans Busschaert, die in de Antwerpse archivalia ook Jan wordt genoemd. In die brief schreef Dirk een troostwoord, omdat zij gescheiden was van haar lieve kinderen en van haar «hartgrondelijk lieve man, mijn gewenste lieve broeders, dien ik liefheb» (3). Zulk een aanduiding is zo kennelijk heenwijzend naar een oudste, die zelfs behoorde onder de voornaamste leidlieden, dat J. de S. niet anders mag worden aangevuld dan: Joachim de Suikerbakker, oudste van Antwerpen. Hij was echter blijkbaar niet aanwezig op 't Keuls convent, anders zou Dirk zijn groeten ook hebben overgebracht. In ieder geval, toen Dirk aan Adriaentgen schreef, is zij nog aan de dood ontsnapt: «ende der huysvrouwe van Joachim, de syckerbakker, vuyter gevangenissen gebroken de Xe Novembris anno eodem, ende deselve goeden vercocht in Meye int selve jaer.» (4).

(1) H. R. N., vil, 526-527.

(2) M., X, 678.

(3) S. R. N., X, 685.

(4) GÉNARD, IX, 17.

342

Dat Joost, die in 1561 werd geofferd, een ander moest zijn dan Joachim, bleek mij uit de bekentenis (1) van Michiel Gerritsz, in 1571 te de Klundert gevangen genomen, dat hij zes jaren te voren, derhalve in 1560, te Middelburg gedoopt was door « Joachim de Suykerbakker, die te Cleve gevangen had gezeten. » Wanneer dit citaat niet was afgedrukt naar de copie van P. Cuypers van Velthoven, die zich hierbij verschreven heeft, dan zou ik spoediger het spoor hebben gevonden. In 't origineel moet hebben gestaan in plaats van Cleve: Ceulè of Guelè (=Keulen). Want in Keulen vond ik Joachim eindelijk terug. Maar door dat citaat wordt volkomen verklaard, waarom onze voorvaderen Joachim's naam hebben doodgezwegen, terwijl verschillende martelaars bij hun verhoor er geen bezwaar in zien om zijn naam als die van hun doper te noemen, wat zij allicht niet zouden hebben gedaan, als een geliefd oudste daardoor levensgevaar had kunnen lopen. Maar zij hebben geen bezwaar om een afvallige oudste te noemen. Die uitdrukking: «die gevangen had gezeten» wees erop, dat Joachim vrijgelaten was en dat geschiedde nooit met een oudste, tenzij die man weder Rooms werd en zijn geloofsgenoten verried. Welnu, die afval wordt inderdaad terloops meegedeeld door de Keulse martelaar Matthys Servaes.

De oudste Matthys was nl. met een aantal gemeenteleden ten gevolge van verraad in 1560 te Keulen gevangen genomen, waarschijnlijk tegelijk met Joachim. De Roomsens, die te Keulen minder sterken dorst naar bloed hadden, zochten hier bekeerlingen te maken en zij hebben daarvoor de bekende Cassander gebruikt, de gematigde geleerde, die vroeger te Antwerpen had gearbeid

(1) D. Bijdr., 1912, blz. 36.

343

en daar o. a. door Broer Cornelis Adriaansz beschouwd werd als niet zuiver in de leer. Joachim zal Cassander in Antwerpen allicht hebben gekend. En Matthys schrijft: »wat lasterachtige mensen heb ik voor mij gehad, Cassander, een kleyn swak manneken van lichaem, die Joachim Suykerbacker afgevoert hadde, is bij mij geweest » (1).

In een proclamatie van 20 December 1558 werd op 't hoofd van Leenaert Bouwenssen van Somerdyck (=Sommelsdijk) en Joachim Vermeren de suykerbackere een prijs gesteld (2) van driehonderd car. guldens.

Leenaert waagde zich hier voorlopig niet meer. Terwijl nu zijn naam, omdat hij in Oost-Friesland veilig woonde, gerust genoemd worden kon, minder vaak bekend wordt dan die van Joachim, wijst dit op een zeer uitgebreid arbeidsterrein van deze laatste. Te Antwerpen behoorden tot zijn dopelingen, die de marteldood stierven: Heyndrick van Dale, 4 April 1562 verdronken, omdat hij zich door Joachim de Suyckerbacker had laten herdopen (3). Door zijn bekentenis kon de oudste toch niet meer in gevaar komen, de overheid kende de man reeds al te goed.

De volgende bekentenissen zijn uit de tijd, dat de oudste reeds afvallig was. Jacques Semou bekend 19 Februari 1569, dat hij omtrent elf jaar geleden, dus circa 1558, te Gent door Joachim Vermeren is herdoopt. Diezelfde dag verklaart Guillaume de Clerck, geboren te Menen (dezelfde als Willem van Poperinge), dat hij 12 jaar geleden, dus in 1557 herdoopt is. Zes dagen later »in torture« noemt hij Jochim Vermeren suyckerbacker als

(1) VAN Braght, fol. 329-330.

(2) Génard, II, 355.

(3) Id., IX, 132,140. Tome I xxxiv. iv-5

344

zijn dooper en wel in zijn geboorteplaats. 21 Maart d. a. v. getuigt Baetken Crauwels, vrouw van Jan Pote (dezelfde als Jan van Doornik) 8 à 9 jaar geleden, dus circa 1560 herdoopt te zijn door Jochim Vermeren bij Wilryck, in een bos, in een vergadering van wel zestig personen, alwaar hij predikte. Calleken, de vrouw (1) van Jan van de Walle of de Lintwerker, leraar, bekend 11 à 12 jaar geleden, dus circa 1559, herdoopt te zijn door Jochim te Doornik in de nacht. (2). Wij zien uit deze bekentenissen, hoe Joachim op een zestal verschillende plaatsen gedoopt heeft.

Zullen wij hem beschuldigen, omdat de doodsnoed hem te zwaar werd? Nee dat mogen wij niet, maar wel mag gezegd, dat die dopelingen heldhaftiger warden dan hun dooper.

Joos Verbeeck

Maar die andere oudste, die ook Vermeren is genoemd, **Joos Verbeeck** is dan toch van ander hout gesneden! Eigenaardig is ook hier de vergissing begaan, dat de overheid hem nog na zijn dood heeft ingedaagd en wel in een proclamatie van 7 Maart 1562 (1). Zijn uiterlijk wordt beschreven als « een lanck smal mager man, hebbende enen langen swerten baert, dragende enen swerten casack ende cappe » hij heet «meester Joos, die hem uitgeeft voor Biscop van de herdopers». Tegelijk met hem worden vermeld: Meester Joris en Ozias «beyde leeraers en de ministres van de Sacramentarijen », waaruit blijkt, dat de Sacramentariërs nog in 1562 te Antwerpen een kring hebben

(1) GÉNARD, XII 344. 349, 359.

(2) Id. XIII, 29. C) Id., II, 359-360.

345

gevormd (1). Terzelfdertijd werd de prijs vernieuwd op de hoofden van Lenaerde Bouwensene ende Joachim Vermeren, die vroeger hadden gepredikt. Wie die Ozias en Joris zijn geweest weet ik niet. Ozias kan niet zijn: Joost de Tollenaar, die te Gent in 1589 is geofferd, want hij is volgens zijn bekentenis eerst met Kerstmis 1562 gedoopt (1).

Van de werkzaamheid van Joost vond ik drie berichten: 18 April 1562 bekend Willem Willemsz te Utrecht « dat zijnen Doper was genaempt Joost die tAntwerpen gebrant

is ». Die doop was geschied tijdens de vasten (Feb. Maart) 1561 en bediend aan ongeveer tien personen. Uit andere bekentenissen blijkt, dat terzelfdertijd en in hetzelfde huis ook door Dirk Philipsz is herdoopt. Dirk sprak « Brabantsch » en was een man met een grijze baard en wit baar, die er dus geheel anders uitzag dan de zwartharige Joost. Persoonsverwisseling is dus onmogelijk. Derhalve zijn zij samen te Utrecht geweest en hebben zij elkander gekend (2). Waarom waren zij daar (3)?

Misschien om overleg te plegen wat thans moest worden gedaan, nu enkele weken te voren Menno overleden was. Joos van Beke te Antwerpen bekende 19 Febr. 1569, dat hij herdoopt was ongeveer zes jaar geleden. Negen dagen later « in torture » zegt hij zijn dooper wel te mogen noemen, « gemerct, dat hij ommegebracht is » en noemt dan « Joost

(1) Ozias met een lange blonde voile baard, circa 40 jaar, niet groot van stuk, Joris, blozend gezicht, roodachtige baard, meer Vlaams dan Brabants sprekend, met zwarte kap of mantel.

(2) VAN BrAght, fol. 765.

(3) D. Bijdr., 1903, blz. 12, 33.

(4) GÉNARD, XII, 336, 358.

346

de Cruysere, alhier geexecuteert ». Twee dagen later getuigt Baetken Crauwels, huisvrouw van Jan Pote, out ontrent vyftich jaeren, dat sy denselven getrouwt heeft onder huere gemeeynte, geleden ontrent acht jaeren, ende tzelve geschiede by Joos de Cruysere » (1).

Daar er slechts één kruisdrager en oudste Joost geweest is, moeten beiden Verbeeck hebben bedoeld. Maar nu is 't eigenaardig, dat deze Verbeeck in de Antwerpse archivalia tweemaal Vermeren wordt genoemd:

1° in het vonnis van 20 Juni 1561, waar wij lezen: « Joos Vermeren geboren te Asperen, herdoopt, die diversche predicaties gedaan had en herhaaldelijk gedoopt had »;

2° in de rekening van de markgraaf, waar hij aangeduid wordt als « een van de ministers van de Wederdopers ». Van zijn goederen zou bij particuliere rekening verantwoording worden gedaan. Maar op de bladrand staat er bij geschreven, dat de toenaam van Joos niet accordeert met dien uit de andere rekening, waarvan het bedrag is 12 pond, 5 schellingen groten Brabants. In die particuliere rekening, staat hetzelfde getal als opbrengst van op 16 Juni ten huize van Joos Verbeke verkochte goederen « huysraet, bave ende cken ». Hij werd 21 Juni op de markt levend verbrand (2).

Vanwaar is nu deze dubbele verschrijving? Misschien moet gedacht worden aan een bijnaam of erenaam, die aan oudsten werd gegeven, omdat zij de gemeente vermeerderden. "Wij treffen immers in het offerlied op Joos de anders vrijwel onverklaarbare regel aan: « Dats waer, sprac een Broeder int vermenen »

(1). Reeds (M Génard, IX, 123, 132, 137. (2) B. R. N., II, 542.

347

Het jaar volgende op de executie verscheen dit gedicht in het « Nieu Liedens boeck ». Hieruit word het overgenomen in het « Lietboecxken van de Offer des Hēeren van 1563 ». Het liet begint: « *God, ick moet u claeghen Mijn hertsen droevich leyt.* »

Het is blijkbaar afkomstig van een ooggetuige, die de martelaar Joos Verbeeck noemt, en dus wel 's mans juiste naam zal hebben opgegeven. Uiterst gebrekkig van vorm —

zoals de meesten onzer martelaarsliederen — is het gesteld in hartelijke toon en geeft het uiting aan de diepe smart der gemeente, die een veelgeliefd leraar had verloren.

Het « Groot Offerboek van Haarlem van 1623 » deelt nog een kort briefje van Joos aan zijn vrouw mede:

« Genade en barmhertigheyd van God onzen Hemelschen Vader, en onsen Here Jésus Christus, wensche ick mijn lieve Huysvrouw en Suster in de Heere, voor een vriendelijke groetenis, alle de dagen uwes levens, in rechte ernstigheyd des heyligen Geestes. Amen. Ik doe u soo hertelijk seer groeten met alle mijn vijf kinderkens, en voed se op met onderwijsing in den Heere, en houd u selven gelijk 't de Heilige Vrouwen betaemt, om de jonge Vrouwen eerbaerheyd te leren, dat se haer mannen lief hebben, dat se kuysch zijn, zedig, haer onderdanig zijn: en houd vast aen in de selven regel daer gij in staet. De Heere make u bequaem tot alle goede werken in 't gene dat uwen roep betaemt; zijt hiermede de Almachtigen God bevolen, en het Woord sijner genade, die geve dat wij malkanderen in der eeuwigheid sien.

Bij mij Joos Verbeek, uwen Man, en Broeder in de Here, geschreven tot Antwerpen op de Steen, daer ik gevangen ligge om het getuygenis Jesu Christi, met mijn slinkerhand, met groten kommer, overmids mijn rechterhand
348

lam gepijnigt is. Groet mij alle de Vrienden, besonder de Dienders » (1).

Uit het lied blijken enige bijzonderheden: de zevende Juni was de markgraaf (1) met een grote schare het huis van Joos ter elf uur binnen gedrongen en had hem gevangen genomen. Reeds twee dagen later vingen de verhoren aan en werd Joos op de pijnbank gelegd. Maar hij hield zijn mond toegesloten, d. w. z. hij verried niemand, ook al werd hij zo hevig gefolterd, dat het touw, waarmede men hem perste, brak. In vier dagen tijd werd hij tweemaal gepijnigt en eens met roeden gegeseld. Het briefje hierboven schreef hij met de linkerhand, omdat zijn rechterhand verlamd was. Te W. werd hij opnieuw verhoord, thans in 't openbaar. Toen hij zeide elf jaren te Antwerpen gewoond te hebben en dat niemand over hem kon klagen, want zijn leven en leer kwamen overeen met Gods woord, klonk uit het publiek een stem: « Dats doch waer, myn lieve Broeder». Vergeefs liet de markgraaf zoeken naar de stoutmoedige Doopsgezinde, die zó zich zelf waagde om te getuigen van de geliefde leraar.

Terwijl Joost uit de vierschaar werd weggeleid, riepen vier broeders midden van de volksmenigte: « Strijt vroom o lieve Broer ». De volgende dag werd de offerande gebracht, waarbij Joost staande voor het « huysken van stroo », waarin hij zou worden verbrand, bad. Wel trachtte een beulsknecht zijn mond te snoeren, maar nog te midden der vlammen

(1) Offerboek, I, 356, Van Bracht, fol. 284.

(2) De schout Jan van Immerseele, ridder en heer van Bauldrys, sinds 1555. Voor dat jaar was schout: Jan van Schoonhoven.

riep hij: « *Hemelse Vader, in Uw handen beveel ik mijn geest* ».

Ondertussen bemoedigde hem een zuster, die hem toeriep: « Strijdt vromelijck mijn lieve Broer ».

De markgraaf, die te paard gezeten de terechtstelling bijwoonde, werd verstoord over die uitroepen en beval de beul zich wat te haasten met het luguber werk. Zoals een vroom held, stierf Joos, als een die door zijn marteldood nog voor zijn Heer getuigde en bevestigde aldus de spreuk: *het bloed der martelaren is het zaad der kerk*.

Jan van de Walle

De uitvoerigste processtukken nl. verhoren zijn bewaard gebleven over de leraar **Jan van de Walle** of de Lintwerker (1). Het laatste verhoor heeft zelfs plaats gehad voor de Spanjaard del Rio. Toch hoe uitvoerig ook, er staat niets van dogmatische aard in, tenzij dan deze één bijzonderheid, die wel van zelf sprak, dat Jan weigerde de eed af te leggen. Nadat hij eerst bij plakkaat gebannen was, werd hij in 't begin van 1571 gevangen genomen. Met hem gelijktijdig zaten gevangen: Maerten Thomassens van Wijke en zijn vrouw Lyske Vermeulen, Joost de Wielmaker en zijn vrouw Lyske en Jan' s derde vrouw Lynken of Calleken Meevels van Kortrijk. Het echtpaar is 26 Februari verbrand. Het onderzoek had plaats 5-10 Februari. Jan bekende te Eecke (Vlaanderen) te zijn geboren, en omstreeks 40 jaar oud te wezen. Hij was ongeveer 1554 te Antwerpen gekomen, maar was om de vervolging na anderhalf jaar gevlucht naar Gent. Ook hier was hij niet veilig en weer na anderhalf jaar vluchtte hij wegens het optreden van de beruchte deken van Ronse, de inquisiteur Pieter Titelman. Nadat hij enigen tijd in Holland en Zeeland had vertoefd,

(1) Génard, XIII. 12-36.

350

was hij weer naar Antwerpen teruggekomen, alwaar hij achtereenvolgens om de vervolging op zes verschillende plaatsen had gewoond. Men ziet daaruit, hoezeer het nieuwe geloof hem heeft doen zwerven. Leenaert Bouwens had hem, tegelijk met anderen, in een bos bij Antwerpen in 't jaar 1554 gedoopt. Vijf jaar vóór zijn gevangenneming, in 1565, was hij tot dienaar gekozen in een samenkomst, gehouden op een zolder - de gewone vergaderplaats in de stad. - Sinds anderhalf jaar was hij dienaar des woords. Hij had een aantal malen gepredikt, en ook enige huwelijken gesloten; van wie verzweg hij. Nog was hij geen oudste en had dus nimmer gedoopt of 't avondmaal bediend, maar hij had deze plechtigheden wel bij gewoond. Driemaal was hij gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw Mayken was een doopsgezinde weduwe. Haar voordochter zat insgelijks gevangen. Zijn tweede vrouw heette Neelken Andriessens. Met haar was hij, evenals met zijn derde, voor de gemeente getrouwd. Bij zijn derde vrouw had hij een tweejarig kind.

Bij de huiszoeking vielen aan de overheid twee brieven van Hans de Wever en één van Joost Janssens in handen. In bijlage worden deze brieven afgedrukt. Aanvankelijk wilde Jan niets verraden, ook niet toen hij gegeseld werd en opgehangen aan een duim en een teen. Bedreigd met nog scherper pijniging riep hij uit « Wel in Gods naem alzo lieff daar te sterfven als elders ».

In het kelderhol geleid werd «de torture» zo wreed op hem toegepast, dat hij eindelijk begon te spreken en langzamerhand ruim 20 personen verried. Hans Busschaert de Wever, die te Keulen woonde, een « vierschoot middelbaar man zonder baerd », 40 à 50 jaar oud, was de oudste. Nog met Kerstmis had hij enkele dagen bij Jan gelogeed en te Antwerpen in

351

't Hopland ten huize van Peter de knopmaker gedoopt. Eigenaardig is, welk een voorzorg tegen een overval werd genomen. De bijeenkomst had plaats in een achterhuis, waar zij voorin kwamen door een poortje aan de linkerkant. In die godsdienstoefening, bijgewoond door ongeveer 50 personen, werden 18 à 20 mannen en vrouwen gedoopt. Hoe weinig men van elkaar wist — hierop zal de weetmaker wel een uitzondering zijn geweest, blijkt uit het feit, dat deze leraar slechts van één dier dopelingen de voornaam wist. In de voortgezette torture werden enkelen der voornaamsten verraden. Als dienaren noemde hij Mattheus Cappaens, een

suikerkoopman, Gillis een Waal, clavesingelmaker en Jacob Margot, wever. De schilder Louis Plas was de weetdoener.

Een aantal namen van toehoorders der predicatie noemde hij nog. Daaronder is slechts één bekend, nl. de knopmaker Pierken Pierson, die in Friesland bij de Friesch-Vlaamse twisten een rol heeft gespeeld — misschien de broeder die in 't Hopland woonde. Als ledental zijner gemeente gaf hij eerst 300, later 200 op. Nog bekende hij, dat Hans de Wever ook tussen Pasen en Pinksteren was overgekomen en toen 6 of 7 personen had gedoopt. Deze had wegens de twisten, die ook te Antwerpen de gemoederen beroerden, een jaar of drie tevoren enige tijd in zijn dienst stilgestaan. Toen was de dienst waargenomen door Herman de Timmerman en Michiel de leerverwer.

Eigenaardig is hierbij, dat derhalve de gemeente van Antwerpen en haar oudste Herman, die in de twist over de ban de aanvoerder der gematigden was geweest en dus een tegenstander van Dirk Philipsz, en die afkeurden dat de oudste Hendrik van Arnhem te verzoenend voor de Friezen was geweest,

352

toch de dienst van Hans, die de grote tegenstander van Dirk en de Friezen was, tijdelijk niet hebben begeerd. Jan's vrouw Calleken bekende in haar verhoor, dat zij door Joachim Vermeren was gedoopt, en met Jan door Michiel de leertouwer was gehuwd.

Van Braght vermeldt de terechtstelling in een uiterst kort bericht zonder enige bijzonderheid. Blijkbaar wist hij niets van Jan's bekentenissen. Maar dat zijn bericht zo kort is, bewijst, dat de eerste verzamelaar van die martelaarsbescheiden daarvan wel wetenschap heeft gehad en dus van deze leraar, dien hij niet verzwijgen mag, zo weinig mogelijk mededeelt.

Een ander martelaar van betekenis was de oudste **Herman de Timmerman** of van der Greyn. Op ongeveer 23-jarigen leeftijd werd hij circa 1557 gedoopt door Leenaert Bouwens te Berchem (1). Geboren in Borchher in 't land van Luik, was hij als timmermans knecht naar Antwerpen gekomen. Reeds op jeugdigen leeftijd nam hij deel aan de twisten, die over de toepassing van de ban en de mijding waren ontstaan in de boezem der gemeente en toen Menno in 1558 zijn harde boekje over de Excommunicatie had uitgegeven, greep Herman naar de pen en bestreed hij onzen groten leidsman in zijn « Een verklaringhe hoe Jezus zijnen jongeren macht gegeven heeft ». Het boekje verscheen 28 Januari 1560 en werd later bij Vincent Casteleyn te Haarlem in 1628 herdrukt. Met grote vaardigheid bestreed hij zijn tegenpartij en werd daardoor een van de invloedrijkste leidslieden der gematigde fractie. Later schreef hij nog een boekje van minder betekenis: « Een corte bekentnisse ende grondighe aenwijsinghe uyt der H. S. dat Godt, Vader, Zoon ende Heylighe Gheest een onverscheyden Godt is. »

(1) De plaats ontbreekt in Bouwens' dooplijst. Génard, no 24.

353

Hij was dus een onvervalst aanhanger van de leer der Drieënheid. Maar dat hij dit boekje in 't licht heeft gegeven, wijst erop, dat er te Antwerpen waren, die deze leer niet hebben aangehangen. Het werd geschreven in de tijd van die anderen Herman, nl. van Vlekwijk, dien wij leerden kennen als unitariër. Het boekje is in verscheiden afzonderlijke drukjes, in de z.g.n. Offerboeken en bij Van Braght uitgegeven.

Met een aantal andere Mennisten werd hij in 't voorjaar van 1569 gevangen genomen. Zijn verhoor had 7 April plaats. Volgens zijn bekentenis was hij in 1564 tot dienaar gekozen en had hij soms wel gepredikt, maar nooit gedoopt of iemand de handen

opgelegd (of gewijd tot oudste). Evenmin had hij het avondmaal bediend, wèl het in 1567 ontvangen. Aldus stelde hij eigen werkzaamheid zo gering mogelijk voor, hetgeen in zijn doodsnood volkomen begrijpelijk is, maar verschillende andere gevangenen wijzen Michiel Bernaerts en Herman «van een middelbare gestalte met een blonde baard » als de voornaamste leraars aan. Herman werd tot driemaal toe gepijnigd, hangende aan rechterduim en linkerteen. De foltering deed hem uitroepen «Heere hout mijn mont toe». Toen hem gevraagd werd of hij zijn gevluchte en gebannen vrouw (wier naam onbekend bleef) voor de gemeente gehuwd had, klonk het: « Ick wilde wel dat ghy tevreden waert ». De volgende dag (Goede Vrijdag) legde men hem op de pijnbank. Het enige, wat bij dit tweede verhoor bleek, was dat hij kinderen had. De smart ontlokte hem de uitroep: « *Ick wilde wel dat ghy my doot pynichde* ». Zijn beulen beproefden tevergeefs alles om hem tot bekentenis te brengen. Gesloten bleef zijn mond en geen naam van een geloofsgenoot kwam over zijn lippen. De enige door hem genoemd,

354

Leenaert, was in 't hoge Noorden veilig. Om hem het schrijven te beletten, werden zijn duimen afgesneden (1) 20 Mei 1569 werd hij levend verbrand.

Uit zijn geschrift over de Driëenheid haal ik aan: « Daarom, vriend, moogt gij wel toezien, en eerst wel beproeven met Christus woord en zijner apostelen, dat gij niet met een woord weg loopt, zonder eerst wel te beproeven, of het ook met alle Gods woorden wel overeenkomt. »

Een ander oudste, die gelukkig op zijn bed is gestorven was **Hans Busschaert** de Wever. Uit Vlaanderen afkomstig heeft hij vooral in België gearbeid, nadat hij in 1555 door Menno tot oudste gewijd was. Met hem heeft het avontuur op de reiswagen plaats gehad, dat later op Menno' s naam is geplaatst, dat op zekere dag een schout in Vlaanderen de wagen, waarop Busschaert reisde, had aangehouden vragende, naar de aanwezigheid van de oudste. Deze had toen aan zijn medereiziger gevraagd: « Is Hans Busschaer op de wagen? »Zijn reisgenoten, die niet wisten, wie hij was, hadden «Neen » gezegd; Hans had de schout geantwoord: « Zij zeggen van neen », zo was hij door een halve waarheid aan gevangenneming ontsnapt.

Of het waar is, wat Gérard Brandt (1) verhaalt, dat hij met gevaar van eigen leven Gillis van Aken in de gevangenis had bezocht om dezen te berispen, dat hij voornemens was geweest enige gevangen Mennisten te pogen afvallig te maken? Ik betwijfel het. Aan de Fries-Vlaamse twisten heeft hij een groot aandeel genomen en toen de breuk onvermijdelijk was in West-Duitsland, België, Holland en Noord Brabant de gemeenten afgereisd om ze naar de zienswijze

(1) Bl. ten Cate, Holland, I. 114.

(2) Historié der Reformatie, I, blz. 184.

355

der Vlamingen over te halen. Aan disputen met andersdenkenden nam hij gaarne deel, maar had daarbij niet altoos succes. «Toen te Westersouburg» bij de molen op 9 October 1566 een grote menigte was bijeengekomen om een debat tussen Hans en de Calvinistischen predikant Adriaan Jeroensz van Veere bij te wonen, werd de schare door de stadhouder met zijn dienaren uiteengejaagd, wat jammer was, omdat door notarissen een officieel verslag zou worden gemaakt.

Zeker was het overmoedig van hem, dat hij later in 1578 een debat aan de Calvinisten te Middelburg aanbood, omdat hij kort te voren op het grote dispuut te Emden (27 Februari - 8 Juni 1578) zulk een droevig figuur had geslagen. Hij zat (1) erbij « gelijk een kint», toen de eer der Doopsgezinden gelukkig werd gered door de bekwaamheid

en de redenaarsgaven van Pieter van Keulen. Wel is waar schijnt zijn vaste standplaats als oudste Keulen te zijn geweest, nadat de oudste Matthys Servaes in 1565 aldaar als martelaar was omgebracht, maar hij kwam dan toch telkens naar Antwerpen om te dopen en het avondmaal te bedienen. Hij doopte (2) o. a. de martelaar Maerten Thomaessens (1571).

In later jaren, toen de Belgische gemeenten uit elkaar gejaagd waren, is zijn arbeid meer nadelig dan voordelig geworden. Nadat hij eerst met de oudste Jacob Pieters van der Meulen samenwerkend de z.g.n. « bekommerde Mennisten » onder Quiryn van der Meulen te Dantzig en de « heilzamen » onder Paulus Bussemaker had gebannen, speelde hij zijn rol in de huiskoperstwisten van 1586, waarbij de Vlamingen

(1) B. R. N., VII, 548. Zie over hem en over Herman de Timmerman mijn Menno-biografie.

(2) GÉNARD, XIII, 31.

356

in twee partijen werden verscheurd en kreeg hij ten slotte in 1598 onenigheid met Jacob Pieters over een bankroetier, waarbij zij elkander in de ban deden.

Daarentegen deelt Wagenaar mede, dat er een brief van 20 Aug. 1591 bestond, waarin Hans Busschaert zich een voorstander betoonde van het concept van Keulen van 1 Mei 1591, opgesteld door de bekende oudste Léonard Klock, waarbij de Waterlanders zich verenigden met gematigde Hoog-Duitsen, Vriezen en Vlamingen (1).

Zijn bezoekreizen naar Vlaanderen bleef hij langdurig voortzetten. In een brief van de martelaar Joos de Tollenaar in 1589 te Gent gedood bekende deze, dat kort te voren Hans of Jan de Wever ontboden was om in de stad te komen en bij die gelegenheid bij Joos had gelogeed (2).

De zo-even genoemde **Jacob Pieters van der Molen** was ook een Vlaming. Zijn vrouw Maritgen was uit Kamerijk afkomstig evenals zijn schoonmoeder Margriete blijkens het vonnis van 19 Juni 1571, waarbij het drietal uit Haarlem gebannen werd (3).

Ook **Jan van Ophoorn** heeft als oudste ongeveer 1569-70 te Antwerpen gearbeid (4). Deze Jan is misschien wel de onverzoenlijkste geweest onder alle oudsten. Hij was later oudste bij de Vlamingen te Emden en kwam tot zulk een toppunt van banwoede (5) dat hij oordeelde, dat alle Vlaamse leraars en gemeenten van de grond der waarheid waren afgeweken en dat hij, benevens zijn vrouw,

(1) Gesch. Amst., II, 194.

(2) VAN Braght, fol. 765.

(3) Ampzino, Haarlem, 449.

(4) GÉNARD, II, 443.

(5) Bl. t. Cate, Groningen, II, blz. 134-135.

357

alleen bij de zuivere leer was gebleven. Nadat hij alle leden zijner gemeente had gebannen, vertrok hij naar Norden, alwaar hij in armoedige toestand is gestorven. Het behoeft haast niet te worden gezegd, dat zulke leidslieden grote schade hebben aangericht.

Een ander man was de oudste **Hendrik van Arnhem**. Hij was althans weinig bijgelovig. Toen twee jongmannen verhaalden, (1) dat zij gezien hadden, dat de staak waaraan Maria van Beckum was verbrand, was beginnen te groenen, had hij hun kortaf geantwoord: « ik soude u sulks niet durven naseggen ». Ook hij heeft zijn rol gespeeld in de Fries-Vlaamse twisten, maar heeft ten slotte de zijde der Friezen

gekozen en bij hen het avondmaal bediend, wat men hem natuurlijk onder de Vlamingen kwalijk nam. Volgens de martelaar Jan Ghyselinc, een weetdoener, die in 1569 op de pijnbank onder de foltering bezweken is, die door Hendrik in 1565 was gedoopt, woonde hij niet meer te Antwerpen (2). Van beroep was hij kleermaker. In de proclamatie waarin een prijs van 100 car. guldens op zijn hoofd geplaatst werd, was hij « een persoon manckachtig gaende ». Hij liep op een hoge schoen, volgens de martelaar Gheert Vermandele, dien hij eveneens in 1565 had gedoopt, en wel in een bos buiten Antwerpen. Ook in de stad zelf heeft hij gepredikt, waar de martelaar Jan de Timmerman hem in 1568 in een huis des nacht heeft aangehoord. De prijs op Hendriks hoofd was te laag en werd 16 Januari 1566 tot 200 car. guldens verhoogd, terwijl op

(1) VAN Braght, fol. 65, 103, verbrand in 1543 te Delden.

(2) Génard, XI, 353-355.

358

't hoofd van Assuerus, die reeds vele jaren dood was 50 car. guldens werd gezet!

Tegelijk met hem was op 't hoofd van **Michiel Beernaerts**, een leertouwer of leerverver ook een prijs van 100 car. guldens geplaatst. Hij wordt aangeduid als een persoon van middelbare ouderdom met een rosse baard. Deze leraar woonde te Antwerpen, « omtrent St-Michiels ». Hij had o. a. te Borgerhout gepredikt en ook ten huize van de martelaar Jan Pöte, bij welke predicatie 30 personen waren geweest. Waar dat huis stond is onbekend. Wel weten wij, dat de Doopsgezinden in 1566 vergaderden in de Camerstrate dicht bij de Schuttersput bij het huis van een brouwer (1). Michiels werkzaamheid heeft slechts kort geduurd. Onder andere had hij het derde huwelijk van Jan van de Walle gesloten. Hij werd gevangen genomen en — wat een zeer grote uitzondering is — hij is naar Brussel gevoerd, alwaar hij hoogstwaarschijnlijk ter dood gebracht is (2). Zijn goederen brachten 13 pond, 5 sch. 1 gr. br. bij verkoop op.

Van de werkzaamheid van **Paulus van Tielt** of Paulus van Menen vond ik een enkel spoor. In 1568 doopte hij in een boschageken buiten Halewyn te middernacht de martelaar Jan van Akeren, waarbij 50 personen tegenwoordig waren. Nadat hij reeds in 1569 was ingedaagd, tegelijk met Adriaan, werd « Pauwels geboren van omtrent Menen een lanckachtig man » opnieuw ingedaagd op 7 Juli 1570, tegelijk met Hans Busschaert. Uit een getuigenis van Hans Alenson, blijkt dat deze Paulus, die de zijde der Vlamingen (in de meermalen aangehaalde twisten)

(1) GÉNARD, IX. 406.

(2) Id., XII, 474, 478, XIII, 23, 28.

359

had gekozen en daarover ook geschreven, bij zijn Belgische geloofsgenoten even hoog stond aangeschreven als de bekende oudste en martelaar van Brugge Jacob de Keersgieter of de Rore (1). In 1605 was hij leraar te Haarlem (2).

Maar wie is die Adriaan geweest, die tegelijk met Paulus werd ingedaagd? In 1561 had hij de martelaars Willem de Clerck en Maeyken Christiaens te Nypkerke gehuwd (3). Zij bekende, dat hij was een « middelbaer man van bequamen ouderdom ». Die Willem is met Peter Verlongen (door Dirk Philipsz in Oostfriesland gedoopt) en Gheert Vermandelen 30 Maart 1569 levend verbrand, waarbij Ullens' kroniek opmerkt:

«haren mont wert met yserren tanghen toegeneypyt welcke muylbanden seer deerlyck was om t' aenschouwen ende binnen Antwerpen noyt gesien. 4

Hij is **Adriaen du Rieu, geseyd Olieux**, geboren te Halewijn (Halluin), alwaar een Doopsgezinde gemeente was. Na tevergeefs te zijn gepijnigd is hij volgens van Braght in 1567 levend verbrand (44) te Armentières, maar hij is dezelfde, die in deze plaats als Adriaen **OI** in 1569 volgens van Braght is gedood en aan wie Jacob Keersgieter zijn 19e martelaarsbrief heeft geschreven. Cramer's mening (5), dat hij een gereformeerd predikant was, acht ik onjuist. Hij wordt nl. in 't « Gereformeerde martelaarsboek » niet vermeld en dat hij een Mennist is volgt wel uit Keersgieters brief. Cramer zal hem hebben verward met de Calvinist Jacques du Rieu (6).

(1) GÉNARD, XII, 362, 364, XIII, 3; B.R.N., VII, 215.

(2) OSEWALT Hendriksz (1613), 204.

(3) GÉNARD, XII, 360.

(4) A. M., fol. 345 en 475.

(5) D.Bijdr., 1899, 138.

(6) B. R. N., VIII, 498. TOMB LXXXIV VI

360

Er heeft ook te Antwerpen een Waterlandse gemeente bestaan, waarbij in 1576 Albrecht Verspeck (1) leraar was. Zijn knecht was Hans Bret (op blz. 327 vermeld). Deze is echter kort na Brets gevangenneming naar Rolland vertrokken en stelde te Alkmaar met Hans de Ries en Schedemaker een geloofsbelijdenis op (22 September 1577). De Waterlandse bijeenkomst te Amsterdam in 1581 woonde hij als afgevaardigde van Antwerpen bij, alwaar hij beloofde de gemeente van Gent, die er ook was vertegenwoordigd, om de 4 maanden te zullen bedienen. El. ten Cate, Holland II, 251, reproduceert zijn handtekening abusievelijk als die van Lubbert Gerritsz (2). Als leraar te Amsterdam overleed hij in 1612.

Nog worden bij van Braght genoemd: de dienaar **Jan van Lyere**, geboren te Brussel, tapijtwever, 6 September 1561 verdronken, en zijn vrouw **Lyntgen of Linken van Dale**, 14 November 1562 verdronken (3). Zijn goederen brachten bij verkoop op: 24 pond, 9 sch. 5 d. 3 Op hem is het lied gedicht: « *Lieve broeders ick groet u met sanghen* ».

Reeds in 't Offer des Heren wordt de leraar **Jelis Bernaerts** van Thielt herdacht. Elders wordt deze Gillis uit Holland afkomstig genoemd. Tegelijk met Adriaen Petersz Pan werd hij 18 Juni 1559 onthoofd, nadat hij was gepijnigd. Drie brieven aan zijn vrouw en een brief aan de Gentse gemeente bleven

(1) B. R. N., VII, 248. (8) Bl. t. Kate. Holland, I, H9, D. Bijdr. 1877.

(2) Verspeck was in 1606 getuige van de tweede onderwaterduiking van Jan Adriaenzoon Leeghwater, die te Amsterdam drie kwartier onder water bleef, Leeghw. Klein Chron., 1706, 80.

(3) Bénard, no 344 en 370,

361

bewaard en op hem is een lied gedicht: »Gebenedijt God in des hemels pleyn ». Misschien was hij leraar te Gent, al werd hij te Antwerpen gevangen. De breedsprakige brieven bevatten niets bijzonders, behalve dat hij tweemaal door een monnik is verhoord (1). Pan's huisvrouw Neelken of Gornelia Jacops van Rommerswaal werd zelf 28 Juni 1559 verdronken. Pan's goederen brachten 18 pond

18 sch. 7 d. groten bij verkoop op. Op hen beiden is 't lied gedicht: »*Duysternis gaet van henen*

Wanneer dat licht coemt aen ».

Oorspronkelijk geboortig van Driel, woonde hij te Nivelles en was vandaar om des geloofs wille naar Antwerpen gevluet. Twee brieven in 't Offer des Heeren zijn zeer onbelangrijk. Zelf zegt hij « de gave van schrijven niet seer wel » te hebben en 32 jaar oud te zijn (1).

Een ex-pastoor is 21 Januari 1574 verbrand: **Olivier Willemsz** van Nijmegen, vroeger pastoor te Leeuwen in Gelderland. Zijn vrouw, bij wie hij een tweeling van 15 maanden had, wist te ontsnappen en stierf 85 jaar oud. Hij was boekhandelaar op de Steenhouwersvest en had verboden boeken verkocht. Ook had hij herhaaldelijk predicaties bezocht. Van Braght roemt hem als ervaren in Latijn, Grieks en Hebreeuws (2). Ook Gielis de Hevilé werd als zijnde een leraar verbrand. Hij had bekend « eenzameyck onder de herdopers geexerceert doffitie van diaken ende zelve oock verscheyde

(1) B.R.N., 11,373-392.

(2) B. R. N., II, blz. 342-347,

(3) a. w., fol. 692, GÉNARD, n° 1081.

362

vermaningen gedaan », Op 16 Februari 1372 werd op de Markt zijn brandstapel geplaatst. Bij zijn dood liet hij geen goederen na (1).

Er is nog minstens één leraar terechtgesteld, want Ullens vermeldt, dat 10 Augustus 1567 een vergadering van herdopers verrast werd en de prediker benevens vijf rijke mannen van Rijssel, die te Antwerpen woonden, werden gevangen. Van hen was de rijkste **Christiaen Janssens Langedul** van Yperen (2). Hij komt ook voor in een brief van de Dordtse martelaar Jan Woutersz van Cuyck en werd gevangen op 't ogenblik, toen hij aan zijn broeder R. L. een brief wilde zenden en ergens vertoefde om met enkele broeders een geschil tussen twee broeders bij te leggen. De vergadering werd bespied. Enkelen wisten te ontsnappen, doordat Christiaen met de kapitein Lamotte in het Frans een gesprek ging voeren. Zijn vrouw heette Mayken Raets — misschien een zuster van de wiskundige Guillaume Raets van Maastricht.

In zijn brieven heeft hij het over zijn vreselijke foltering en hoe hij met een klein mager Jezuetje gedebatteerd heeft. Enkele personen worden door hem met letters aangeduid. Door behulp van een gevangenisknecht Pieter werd hij aan lakens, oorkussen, zakdoeken, slaapmuts en eten geholpen. Ook komt zijn ontsnapte schoonzoon R. F. hem in gevangenis

(1) GÉNARD, XIII, 173.

(2) Christiaan werd hevige gepijnigd, zie van Braght, fol. 347: Daerop ontkleede ik mij, en gaf mij gantsch de Heere over om te sterven. Toen hebben sij mij deerlijk gerekt en gewoelt, ik mene twee koorden aen stucken op mijn dijen, en op mijn schenen, en uytgerekt, en veel waters in mijn lijf en in mijn neuse gegoten, en ook op mijn herte. . . toen seyden se, Tast hem nog eens aen, wel ter dege, en riepen: voort, voort, rekt hem noch eens goet uyt.

363

bezoeken. Dat hij een groot koopman was, blijkt uit een aangehaalde rekening van 625 pond.

Met hem werden levend verbrand 13 September 1367 **Cornelis Claesz**, schoenmaker van Gent, van wien een brief aan zijn vrouw bewaard is, Mattheus de Vik of Vecht, die helaas een drietal broeders verried en Hans Symonsz (of Simon Janssens) eveneens een groot koopman tevens leraar. Zijn goederen met die van de voortvluchtige Willem de Wolff brachten 439 pond 10 sch. op, wat aan hun créditeurs Ysack van Muelemberch en Hendrik van Lemens werd afgedragen. Zijn vrouw Tanneken bleef met 4 kinderen achter.

In zijn tweede brief noemde hij een aantal broeders bij de voornaam, maar verder bevatten de brieven gnerlei bijzonderheden. Hij was met Filips Bostijn in 1566 in Friesland geweest als afgevaardigde dienaars om te helpen de gerezen twisten te beslechten.

Een aantal martelaars verdient hier vermeld te worden.

Allereerst (1) **Jeronimus Segersz**, ketelaar of koperslager, 2 September 1551 levend verbrand, terwijl de terechtstelling van zijn vrouw **Lysken Dirk Aertsendochter** werd uitgesteld tot na haar bevalling. Zij werd 19 Februari 's 1551 nachts levend in een zak gestoken en verdrongen in de Schelde. Op hen vervaardigd is het lied « *God de Heere is getrouwe, Hij troost de zijne vroech ende spaey* ». «Het Offer des Heeren» bevat van beiden een aantal brieven. Zij waren in de gemeente gehuwd. Jeronimus werd zeer lastig gevallen door een paar Dominicaners, maar hij bleef standvastig. In de laatste ure schreef hij: « Siet mijne lieve huysvrouw in den Heere, nu is de ure gecomen, dat wij

(1) B. R. N., II, 126-176; Brandt, I, 163-164; Historie d. Herv., 109, 120; P. H. Veen in D. Bijdr., 1864, blz. 82-104.

364

moeten scheyden, ende so ga ick voor met grote vreuchde ende blijdschap naer mynen ende uwen Hemelschen Vader, ende ick bidde u met grote ootmoedicheyt, dat ghy daerin niet bedroeft seydt maer verblyt u met my ».

Toen Lysken uit de vierschaar werd geleid riep zij: « Weet doch, dat ik niet lyde om dievery, of moordery, of enigerehande quade zeden, maar alleen om het onvergankelijk woord Gods; gy moortkuyl, hoe menige ziele wort in u vermoord ».

Het volk stond voor de gevangenis om haar te troosten en te bemoedigen en zij zong liederen als: « *Siet doch, wat arme schapen syn wy* ». Zij schreef drie brieven; hij zes aan haar, één aan de gemeente, en één aan zijn medegevangene de martelaar Hendrik van Deventer.

Lysken is door de beul Ghileyn hevig gepijnigd en uitgerekt om haar de naam der vroedvrouw te ontlokken, die de Menniste vrouwen hielp, door wie een bevalling geheim gehouden werd, zodat het jong geboren kind voor de kinderdoop bewaard blijven kon.

Van hen stamt de Utrechtse familie Zegers af. Herman Zegers was aldaar leraar in 1600. Hij leefde nog in 1632, want hij ondertekende de Dordtse belijdenis van dit jaar. De brieven van dit echtpaar behoren tot de best gestelde martelaarslectuur, die bewaard gebleven is.

Op 21 October 1581 werden vijf Doopsgezinden geëxecuteerd (1). Daaronder waren **Peter Bruynen, van Weert, Jan de oude kleerkoper of van der Wouwen van Westerloo en Pleunis van de Hoevele**, een wever uit Kortrijk. Deze drie lagen samen in één hok gevangen. Zij hadden op de dijk bij Austruweel een kruis en heiligenbeelden stuk geslagen. Dit was in Roomse ogen natuurlijk een

(1) B. R. N., II, 177-186. Peter is gedoopt door de oudste Teunis van Hastenrath.

groot misdrijf, Vandaar dat « Het Offer des Heeren » van Jan's verantwoording slechts een deel heeft opgenomen. De volledige brief werd door Jacques Outerman in 't «Groot Offerboek» van 1615 geplaatst, maar de uitgevers der volgende drukken hebben, evenals van Braght, slechts het fragment afgedrukt. Cramer heeft over deze bijzonderheid uitvoerig gehandeld in D. Bijdr. jrg. 1899.

Ook deze schriftelijke nalatenschap bevat niets bijzonders, uitgenomen het bericht, dat de leraar Assuerus van Ghermont in zijn gevangenschap een groot aantal leden der gemeente verraden had. Daarmede is verklaard, waarom zijn naam in de martelaarsboeken ontbreekt. Op het vijftal is gedicht: « *Tot lof des Vaders, Soons, Heiligen Geest, Christus wilt met ons beginnen* ».

Eervoller bericht (1) kan worden verhaald van **Jan Lievensz** van Gent, **Peter van de Broecke**, bakker te Commines en een lakenbereider, die in Augustus 1550 zijn verbrand.

Volgens de kroniek van Bertijn (p. 91) had deze laatste Peter een kus gegeven en hem vermaand vromelijk tot de dood toe te strijden, welke moedige daad hem de vuurdood heeft berokkend. Op hen werd het lied vervaardigd «*Ick sal met vreugden singen een liet, Wilt u daerin verjolysen*». De vervolging werd in dezen tijd zo hevig, dat verschillende Antwerpenaars circa 1553 naar Engeland zijn gevlucht, terwijl anderen naar Emden verhuisden (2). Ook kunstenaars liepen levensgevaar. Van Braght verhaalt de dood van Rommeken, d. i. Rombout Smit, glasgraveur, 10 December 1555 verbrand. Hij was «vrijmeester »

(1) B. R. N., II, 521; Génard, N» 191-193.

(2) Id., II, 240.

366

en leerling van Dingeman in het gilde van St. Lucas (1).

Tegenover zeer jonge martelaars als de reeds genoemde **Bret**, die slechts 21 jaar oud was, staan grijsaards als de zeventig-jarige Joost van der Straten.

Bret was een zoon van de Engelsman Thomas Bret en Elisabeth Akers van der Does van Dordrecht. Toen hij 4 Januari 1577 verbrand was geworden, heeft zijn vriend, de beroemde oudste Hans de Ries (van Alkmaar), die later met Brets moeder gehuwd is, uit de as het tongschroefje opgezocht, waarmede de beul de mond van de martelaar gesloten had. Dit schroefje met een bijgevoegde verklaring van Trijntje Simons is in de familie van professor de Hoop Scheffer bewaard en van geslacht tot geslacht overgeërfd. Prof. Cramer heeft daarover uitvoerig in de D. Bijdr. jrg. 1898 geschreven.

Enige brieven van Bret zijn afzonderlijk (en later bij van Braght) uitgegeven. Alenson kende ongedrukte brieven van zijn hand. Sinds 6 Mei 1576 gevangen, werd hij herhaaldelijk verhoord o. a. door de « Coordeken, een dikken groten paap en een anderen paap », Pardo, die de eigenlijke inquisiteur was. Er was verraad gepleegd. Zijns meesters huisgezin had kunnen ontsnappen, maar de knecht werd gegrepen. Zijn arbeid had bestaan in suikerbakken en kruid verkopen. Bij de arrestatie vond men bij hem verboden boeken. Herhaaldelijk werd hij verhoord, ook door een Jezuïet. Bret was behoorlijk ontwikkeld en kende Latijn. Dus kon hij in 't debat zich goed verdedigen. Nadat hij reeds brieven aan zijn moeder, aan David zijn broeder en aan

De Ries had geschreven, terwijl hij in de kerker een lustig liedje zong, verried een mede gevangene

(1) GÉNARD, no 232.

367

de schrijverij. Brieven papier en inkt werden hem afgenomen en Bret zelf werd een dag of tien in een put gezet.

Zijn medeslachtoffers waren de leraar Jan de Vlascooper en Jacques Mergaert van Gent (1).

Joost van der Straten van Tamise in 't land van Waas, was de vader van de martelaar Hans van der Straten, die in 1571 te Brussel werd verbrand. Ook Hans was te Antwerpen gevangen met zijn vrouw Tanneken van Mechelen, maar door Alva waren deze beide echtgenoten (31 en 17 jaar oud) medegenomen. Het jeugdige vrouwtje, dat slechts 6 weken gehuwd was, viel door veel tormenten van haar geloof af en werd te Breda in een klooster opgesloten. Hieruit ontsnapte zij naar Dantzig, alwaar zij « na volkomen berouw haers afvals » weder in de gemeente werd opgenomen en godzalig is gestorven.

Joost had vroeger te Kortrijk gewoond, waar zijn zoon was geboren. Hij was stoeldraaier en werd met zijn gehele gezin buiten Antwerpen op het Kiel »daer nu het kasteel staet » gevangen genomen. Zijn huisvrouw en dochter, die geen lid der gemeente waren, werden weer losgelaten, maar Joost werd ter ere van Alva's komst in de stad op Vastenavond, als gold het een pretje, op de markt voor 't stadhuis levend verbrand. Het moet voor de hofdames van Alva toch een wonderlijk genoeg geweest zijn een grijsaard te zien krimpen van de pijn te midden van de vlammen (2).

De familie **Walraven** heeft een tweetal vrouwen op de brandstapel verloren: **Tanneken**, weduwe van Jan Verschelt, die 20 Mei 1575 het leven liet en **Janneken**, die in 1557 werd geofferd. Deze laatste was de moeder van

(1) GÉNARD, no 1117-1119.

(2) VAN Braght, fol. 540, Génard noemt hem niet.

368

Jacques Walraven, die vele jaren te Amsterdam een leraar is geweest. Met de eerste werden gedood Anneken en Grietgen van Brussel, en Jacob de Schoenlapper. De vele geschriften, die hieromtrent bestonden, zijn volgens van Braght bij de Spaanse furie verloren geraakt (1).

Onder de weinige ter dood gebrachte vreemdelingen behoort **Peter van Spangien** of Petro de Soza, 1 Februari 1560 verdronken, tegelijk met Jacob Schot, een goudsmid, en Gomer de Clerck of de Metselaer van Lier.

Pedro was enige jaren te voren door een Amsterdams broeder Jacob Jansz Ruytenburg, die hij als varensgezel in Spanje ontmoet had, bekeerd. Hij had in St. Lucas vrouw en kinderen achtergelaten en was naar Antwerpen getrokken om later zijn gezin te komen afhalen. Eerst had de gemeente, uit angst voor verraad, omdat hij een Spanjaard was, hem geschuwd, maar later was hij op mondelinge geloofsbekentenis gedoopt. Nadat hij lange tijd gevangen had gezeten, omdat zijn landgenoten moeite voor hem deden, werd hij geofferd, maar niet zonder dat hij grote verbazing bij de markgraaf had opgewekt, dat zelfs een Spanjaard een ketter zijn kon (2).

Hans van Munstdorp werd 16 Februari 1573, zijn vrouw **Jenneken van de Velden** van Yperen 6 October d. a. v. verbrand. Reeds zes maanden na hun huwelijk werden zij gevangen genomen. In de kerker werd een dochter Janneken geboren, die heimelijk aan de vrienden bezorgd werd, waaruit wij zien, hoe slap het toezicht op het Steen was. Haar broeder Hans van de Dam wist de brieven over te brengen. Zij waren niet onbemiddeld, want zij ontvingen

(1) VAN Braght, fol. 178, 693; Génard, no 1085.

(2) VAN Braght, fol 270; Génard, no 310.

369

in de gevangenis nog een pot wijn. Op hen komt in 't « Rotterdamsche Liedboek » voor: «*Och vrienden al te samen hoort,
Hoe wij op Bamisdag waren verstoort* ».

Jenneken's medeslachtoffer was o. a. **Maeyken van Dissenbeke of Wens**, vrouw van de dienaar Mattheus Wens. Een brief van Hans en brieven van Jenneken aan haar ouders en haar zuster Grietje, benevens haar testament aan haar kind bleven bewaard. Hans dankt erin voor een pot boter van Grietjen Weevels afkomstig. Het testament is een aandoenlijk gedenkstuk. »En daer gy in huys woont, weest haerlieden wel onderdanig, van dengenen daer gy uw brood eet, als sy quaet spreken, spreek gy wel, en leert altijd geerne wat doen, ende en houd u nergens te goet toe, noch en verheft u selven niet, maar maekt u de nedrigen gelijk, en eert altijd de ouden waer dat gy zijt... houd u tevreden, God weet wat dat hij aan u voorsien heeft, dat ik u hier laten moet, weest altijd hier eerbaer en beleeft tegen alle mensen, laet u zedigheid alle mensen openbaer wesen, als gij tot uw verstant gekomen zijt ». (1)

Maeyken Wens was gehuwd met een metselaar. Na gefolterd te zijn werd zij verbrand tot as. Haar kleinkinderen waren in 1659 nog in leven, de oudste zoon Adriaan heeft met zijn driejarig broertje Hans op de arm de terechtstelling aanschouwd, maar viel bij 't zien van de brand in zwijm. Uit de as heeft Adriaan het tongschroefje van zijn moeder 's avonds opgezocht.

Zij schreef o. a. twee brieven aan haar man, twee aan Adriaan en één aan de dienaar Jan de Metser. Door middel van Maeyken Wils

(1) VAN Braght, fol. 664; Génard, no 1009 en 1037.

370

had zij brieven van haar gezin ontvangen, maar zij berispt Adriaan, dat twee zijner brieven zo slecht geschreven zijn. Tegelijk draagt zij hem op goed voor haar dochter Betteken te zorgen. Cramer drukte één van haar brieven aan haar zoon, waarop aan de achterzijde een brief van Mattheus aan zijn vrouw staat, af naar het origineel aanwezig op de bibliotheek onzer Amsterdamse gemeente in D. Bijdr, jrg. 1904.

Reeds in 1566 waren « Janne de Weese, metsere Mattheus Weyns metsere ende Maeyken zijn huisvrouw, gewoont hebbende in de oudenaertschen ganck » verbannen (1). Misschien was wel de jongste martelares: Nelleken Jaspers, het meysken van 17 jaren, tot wiens gedachtenis in dese landen veel overstraat ghesonghen is.

Onze bibliotheek te Amsterdam bezit een bundeltje van zes liederen »Aen Neelken Jaspers, dewelcke om de getuygenisse der waarheyt is omgebracht ». Ook haar ouders zijn opgeofferd: Jasper de taschringmaker en weetdoener in Borgerhout 22 Juni 1569 verbrand en Maeyken Janssens van der Goes 22 November 1569 verbrand, de laatste tegelijk met Abraham Picolet (zie bijlage).

Van Braght heeft een brief van Nelleken bewaard. Zij was nog ongedoopt en werd 28 Juni 1570 verbrand tegelijk met een jonkman Herman Hermansz (2). Zij zat gevangen

(3) te samen met Joost Verkindert, (=Joost 't Kint) die in een zijner brieven haar groeten overbrengt. Enkele maanden later, 13 September 1570 werd ook hij verbrand. Na zijn dood werd een bundel brieven van

(1) GÉNARD, IX, 291; v. Braght, fol. 661 .

(2) GÉNARD, no 852, ontbreekt bij van Braght.

(3) VAN Braght, fol. 406, 407, 475; Génahd, no 730, 764, 792, 853.

371

zijn hand uitgegeven (1). Hij had dan ook ruimschoots de tijd tot schrijven gehad, want hij zat ruim 100 dagen gevangen en kwam wel vier malen voor de inquisiteur. Er zijn verscheiden brieven aan zijn huisvrouw R., één aan zijn broers Michiel en Pleun, twee aan zijn broeder W., die hem niet wilde schrijven, één aan zijn moeder, en één aan de gemeente. Zijn vrouw heeft hem in de kerker een bezoek gebracht. Joost had twee ongedoopte kinderen.

Afvalligheid kwam nog al eens voor. Had Munstdorp geklaagd, dat «Pieryntje ook van de appel gegeten heeft», Verkindert troost: »lieve broeders en susters, en zyt niet beswaert, dat Fra-, Ha-, Jo-, Ja-, wederom na Egypten zijn, twelck my niet en verwondert».

Hoe hij in eigen leed berust: *«de kroon en leyd niet in 't begin, noch in 't midden, dan in 't eynde, aldaer treft de stryd, en alsdan word het goût door het vyer der droeffenissen beproeft, hetwelk niemand beter en weet, dan die daerin versocht zijn».*

Er was een tijd lang verlopen sinds zijn eerste »pijniging» en de verklaring daarvan is... « want soo wy horen, soo heeft de Markgrave een zeer been gehad. »

Hij verhaalt ook, dat Jo-'s afval hem niet veel heeft gebaat. Kort daarna heeft hij een beroerte gekregen en is gestorven in de kerker!

Ook schrijft hij, hoe de inquisiteur hem had toegevoegd: «Wij waren van de quaetste opinie op aerden, want de Calvinisten en de Martinisten lieten haer beter bewegen [overhalen] dan wij». Voorwaar, een vleiend getuigenis!

In het jaar 1559 zat een groot aantal Mennisten gevangen. In een van zijn brieven spreekt **Laurens van der Leyen**

(1) VAN Braght, fol. 509; Génard, n» 866.

372

van Gent (1) over niet minder dan 14 medegevangenen.

Daaronder was **Andries Langedul** gearresteerd, terwijl hij in de Bijbel las. Juist werd zijn vrouw verlost. De aanwezige helpende vrouwen werden gevangen. De kraamvrouw zelf werd, nadat planken over een bornput waren gelegd, naar 't huis van zijn broeder Christiaan, die naast hem woonde, ontvoerd. Voorts de vrouw van Joachim de Suykerbakker, Laurens de Huyvemaker (2), Laurens de Pesemaker, Maeyken de Korte, Mattheus Pottebakker.

Laurens verhaalt in zijn eerste brief aan de gemeente te Emden van zijn verhoor door meester Claas en de deken van Ronse. Als men hem vraagt, of hij met Pasen gebiecht heeft, antwoordt hij: « 't laatste bij pastoor Lievin Biestman, die al enkele jaren geleden was gestorven! »

Langedul, Pottebakker en van der Leyen werden 9 November 1539 onthoofd.

Tien jaren later, in 1569, werd wederom een grote vangst gedaan ten huize van Jan Pote te Dambrugge, waar juist een predicatie zou worden gehouden. De hiervoor vermelde martelaars van dat jaar als **Herman de Timmerman**, zijn bij die gelegenheid gearresteerd. Onder de ontsnaptten was de koopman Adriaen van

Brusseghem (3) en zijn vrouw Magdalena Ruts. Van deze gevangenen alleen bestaan nog uitvoerige verhoren, die tot nog toe door niemand zijn bewerkt. Een zestiental werd na hevige folteringen levend verbrand, één

(1) VAN Braght, fol. 262; Génard, n° 302, 303, 304.

(2) Hij was een dichter, van Braght, fol. 268.

(3) Zijn goederen brengen op 70 p. 1 sch. 5 gr. Génard, XII, 477, die van Jan Pote 43 p. 19 sch. 2 gr.

373

stierf in de gevangenis.

Er moet nog vermeld, dat van Braght drie uitvoerige brieven meedeelt van Jan van Hasebroeck aan zijn huisvrouw. De stukken zijn landradig, vol Bijbelcitaten. Ook hierin komt de voorliefde voor 't apocriefe boek van Tobias uit: « Och, mijn lieve wijf, denkt op de Ouden Tobias, doen hem alle syne goederen berooft waren, en dat hy met syn wyf en synen sone vluchten moeste, heeft hy geseyd: En vrees slechts niet myn sone, wy zijn wel arm, maer wy sullen veel goederen hebben, is 't dat wy de Heere vreesen, syn geboden houden, de sonde mijden, en goed doen (1).

Ten slotte iets over Lenaert Plovier (2). van Menen, een wollenlakenwever, later zij dehandelaar, die 4 April 1560 in een wijnvat werd verdronken, en waarop een lied is vervaardigd « *Dat testament van Lenaert Plovier. Aen zyne kinders goedertier*«. Misschien is hij een broeder van Pieter Pluvier de bakker, die 29 Januari 1557 werd verbrand. Lenaert liet een vrouw Maeyken met 4 kinderen achter. Van een zestal door hem geschreven brieven zijn er twee bewaard. Te Menen had hij een herbenoeming tot keurmeester geweigerd om de eed, dien hij zou moeten hebben afgelegd. Daarom was hij naar Antwerpen uitgeweken. Door zijn ouders en schoonvader werd hij in de gevangenis bezocht en deze laatste heeft nog getracht de schout om te kopen. Maar dit baatte niet.

In later tijd woonden te Franeker Kestine van Damme en Joost Nose, die 's nachts tegen de muren van 't Steen hadden geluisterd, of zij ook iets van 't verdrinken gewaar worden konden. Beide brieven zijn zeer eenvoudig gesteld en verraden

(1) VAN Braght, fol. 415; Génard, n° 756.

(2) B. R. N., II, 367; GÉNARD, no 315.

374

geenszins een ontwikkeling, zoals men die bij een aanzienlijk burger zou verwachten. Voorts bevat het « Liedboekje » achter het « Offer des Heeren » een lied op 72 martelaars (1) te Antwerpen gedood tussen 1555 en 1560 « *Aenhoort Godt hemelsche Vader, ons clagen in deser tijd* ».

De opsomming in dit klaagdicht van al die namen komt overeen met Génard. Men zal zeggen: in vijf jaren tijds zovelen! Zeker, maar die jaren zijn dan ook de aller droevigste geweest voor onze Antwerpse geloofsgenoten, waarin de vervolging op zijn felst heeft gewoed.

Voorts mag de martelaar **Claes de Praet** in 1556 te Gent vermoord, worden vermeld, omdat hij in 1552 te Antwerpen is gedoopt. Hij bekende een tijd lang te Emden gewoond te hebben. Over zijn doop verklaarde hij, dat het was geschied: tussen de St. Jorispoort en de Coeperpoort in een klein huisje, waarheen hij gebracht was, door een jong man, die weetdoener was (2). De bewoners waren later naar Engeland gevlucht. de 12^e Januari 1573 geschiedde het, dat een godsdienstoefening in het huis van Jan de

Chordis op de Oever verstoord werd, 35 personen werden gegrepen. Hiervan werden er 28 terechtgesteld, onder wie 18 vrouwen waren(?). Hun bekentenissen veroorzaakten banvonnissen (3) tegen de leraar Hans, gouden huivenmaker een middelbaar man met een zwart grijsachtig baardje, de diakenen Hans en Coenraert, kleermakers, Thomas schoenmaker,

(1) B. R. N., II, 563-568.

(2) Id., II, 240. Mkrrens-Torfs, Antwerpen, IV, 444.

(3) Génard, XIII, 134-135.

375

Joris, oudekleerkoper en Aert, droogscheerder benevens de weetdoener Jacques. Ook zestien leden, onder wie Hans van Obbergen werden gebannen en ten slotte trof dit lot: Lynken de vroedvrouw der sekte.

Hieruit blijkt, hoe de doopsgezinden, ten einde hun pasgeboren kinderen op gemakkelijker wijs te kunnen verheimelijken voor de Roomse geestelijkheid er een speciale vroedvrouw op nahielden.

Ten huize van een metselaarsknecht Simon Schee werden vermaningen ge houden. Wat hun getalsterkte betreft: Ullens' *Antwerps kroniekje* verhaalt op 15 September 1566 een bijeenkomst an 300 personen in een bosje tussen Hoboken en Wilrijck en op 21 September d. a. v. een vergadering van duizend op 't Kiel, die tijdens de predikatie door 30 ruiters onder de heer van Berchem, de schout van 't Kiel uiteengejaagd werden. Over een kwestie van morele aard, nl. een ongeregeld huwelijk van een Waterlands doopsgezinde met een Roomse vrouw en de geopperde vraag, of deze broeder die vrouw verlaten mocht, in 1581, zie men D. Bijdr. 1877, blz. 86.

Er is trouwens een korte tijd geweest, waarin de Doopsgezinden te Antwerpen met rust gelaten zijn, nl. toen Prins Willem I van Oranje burggraaf en gouverneur der stad was. Te Delft wordt bewaard het door hen aan Willem gezonden request van September 1566. De Hoop Scheffer publiceerde het volledig in de « Navorscher » jrg XII. Zij vroegen vrijheid van erediens en om vrijstelling van de eed: « Vorder dat wy beschuldicht worden als ongehoorsaem der Overheyt om dat wij der Overheyt niet sweren en willen, verclaren wij als dat het Tome lxxxiv.

376

niet vyt ongehoorsaemheyt off eenyge andere quaede saecken en is, alsoff wij ongetrouwicheyt in de sin hadden, off muyterien aen te willen rechten off de steden in te nemen — geensins also. »

Men ziet, dat onze broeders nog dertig jaren na de Munstersche épisode zich nog moesten verdedigen tegen de beschuldiging oproerlingen te zijn! Op het verzoekschrift werd gunstig beschikt en het gaf aanleiding tot het bij oogluiking toelaten van verklaringen »bij mannenwaarheid », waar anders aanleiding bestond de eed te vergen (1). Zo geschiedde het, dat 28 Augustus 1370 « d'eerzame Mr. Gheeraerd de Rasires silversmit voor Janne Dries openbaer notaris bij de Raede van Brabant geadmitteerd totter exercitien van Notariscap t' Antwerpen residerende by synen *manne waerheyt* in stede van gesworen eede » een officiële verklaring aflegde (2).

De Antwerpse Doopsgezinden hebben een grote belangstelling aan de dag gelegd bij de Friesch-Vlaamse twisten. Niet alleen gingen naar Friesland Hans de Wever en Hendrik van Arnhem met de leraars Hans Symons en Filips Bostijn (1) met nog andere oudsten uit andere plaatsen (bijv. Hendrik van Rosevelt), maar toen de

scheuring een voldongen feit was, hebben zij vóór de Vlamingen partij gekozen en Hendriks positie, die verzoeningsgezind was, werd geheel ondermijnd. Zij stelden levendig belang in de verderen loop der zaken, getuige de hierachter gevoegde brief van Hans aan van der Walle over zijn rondreis om andere gemeenten te bewegen hun

(1) D. Bijdr..= 1875, blz. 97-98.

(2) D. Johs. Dyserinck, De Vrijstelling van de Eed, 36.

(3) D. Bijdr., 1893, blz. 21, 30.

377

zijde te kiezen, en zij gingen verder. Ook hunnerzijds werkten zij mede en zij zonden een bode Claas de Vriese naar de Pruisische gemeenten (1) om aldaar verklaringen af te leggen. Maar toen rees de vraag op: wat moest men doen, indien iemand gedoopt was door een gebannen leraar en het lidmaatschap verlangde. Moest men dezulken opnieuw dopen? Die splinterige vraag gaf aanleiding tot velerlei bespreking. Hans de Wever verklaarde het in 1578 te Emden ronduit: «Wanneer een Overlander [Hoog-Duitsers] tot de Vlaminghen koemt, die noyt met ons eens is gheweest ende hem begeert met ons te verenigen, deselve wort alsoo met of door de Doop opgenomen ».

Anders stond het wanneer men het vroeger wèl eens geweest was « hoewel in sommighen plaetsen sulck gheschiedt is, dat sy door de Doop opgenomen syn; so hebben wy op desen tijdt, daer noch soo veel beswaringhe in, dat wy sonder meerder raedt uyt Gods woort met de ghemeente te houden, niet meer gedenken in sulke saken te handelen » (2). Die raadpleging is dan ook te Antwerpen en te Mene geschied — in de laatste plaats door Paulus van Mene. In beide gemeenten heerschte « eenderley verstant » en werd besloten « in goede enicheydt als verhaelt is in Humsterlandt van de anderen te scheyden » (3).

In de vergadering in Humst-erland (Groningen) van 1578 is dan ook, naar verklaring van d'n oudste Brixius Gerrits besloten tot die herdoop (4). Waartoe dergelijke strenge opvatting geleid heeft?

(1) DE BUYSER, blz. 344.

(2) Paukelius, bl. 191-192.

(3) DE BUYSER, blz. 345.

(4) Bl. ten Cate, Groningen, II, 123.

378

Het is bekend, dat de algemene praktijk bij de uitoefening van de ban medebracht, dat men met elkander niet at en elkaar op straat niet groette. Welnu Pieter de Bisschop, de felle Calvinist, die in zijn *Antwoortliet* op eens *Wederdopers-lasterliet* zo menig curieus feit uit onze histoire intime verhaalt, heeft gewoond te Antwerpen en hij bericht dan ook uit die stad meer dan één volkomen betrouwbaar verhaal. Daaronder is ook het verhaal, hoe iemands weerloosheid werd beproefd: « Tot desen propooste zo ist Thantwerpen ghebeurt, dat zeker Borghers (willende enen Mennist beproeven, dewelcke zeyde niet Vry te stane int Waken (1) noch de quaden wederstant te doene) in der nacht ghegaen zijn, int Verckens-kot deses Mennists, ende hebben het Vercken de voeten te hope ghebonden, hetwelcke(na der Verckens aert) zeer luyde tierde ende kreesch. De Mennist dit horende, is met enen groten stoc wtghelopen, roepende waer zijn dese dieven, die mijn Vercken stelen willen? De Borghers riepen daer tegen, Vrient, gaet ghy henen wederom gerustelic slapen, want daex staet gheschreven: Mat. 5. *Wederstaet de quade niet* (2).

Over de scheuring (3) der broederschap in twee partijen, die elkaar banden, vertelt hij, hoe het is geschied, dat twee Doopsgezinden van de beide verschillende partijen bij toeval in één gevangenschap op het Steen werden opgesloten. Daarom weigerden zij

elkander te groeten of met elkaar te eten en te drinken! Het moet ons toch wel voorkomen als iets klagelijks, dat daar in dien kerker twee

(1) Gewapend de burgerwacht betrekken.

(2) F 4.

(3) C 4.

379

geloofsgenoten, terwijl zij hun terechtstelling afwachtten zaten met de rug naar elkaar toe gekeerd! Wij mogen niet nalaten te wijzen op vluchtelingen uit Antwerpen, die naar elders zijn getrokken. Onder de grondleggers der Hamburgsche gemeente behoren François Noë en zijn vrouw Pereira de Mol benevens haar broeder Pieter de Mol (1).

Ook zijn leden der Antwerpse gemeente elders gevangen en ter dood gebracht, bijv. Evert Nouts, die na kort voor 1605 buiten Antwerpen door Gillis van Aken te zijn gedoopt, in 1558 te Rotterdam werd geëxecuteerd (2) en Jacques d'Auchy, die 14 Maart 1559 te Leeuwarden is verdrongen. Hij heeft zijn belijdenis in 't Frans geschreven. Een vertaling daarvan bevat het » Offer des Heeren », benevens het lied «*Seer wonderlijck Heere syn u wercken vermaert*» (3).

Voorts de twee nichten Rijntgen Boens, dochter van Willem Boens, die 20 Maart 1349 te Amsterdam werd verbrand en Anneken Boens, dochter van Matthys Boens van Antwerpen, die 3 Maart 1550 te Amsterdam werd verdrongen, beiden insgelijks dopelingen van Gillis (4).

Op twee families moet worden gewezen in 't bijzonder: de ouders van onze grote dichter Joost van de Vondel zijn om des geloofs wille uit Antwerpen naar Keulen gevlucht.

De oud-burgemeester en schepen ridder Jacob Hertsen vluchtte in 1567 naar Goch. Zijn afstammelingen trokken later naar Haarlem en Amsterdam. Wegens deze afkomst is Peter Hartsen (geb. 1787), président van de

(1) B C. RoosEN, Gesch. d. Menn. zu Hamburg, I. 10H.

(2) VAN Braght, fol. 192.

(3) B. R. N., II, 268-323.

(4) Kron. Hist. Genootsch., 1856, blz. 117, 119.

380

kamer van koophandel te Amsterdam, in 1841 door Koning Willem II in de adelstand verheven (1). Die vlucht is reeds begonnen kort na de aanvang der vervolging in 1535. Bleef deze gedurende bijna 20 jaren beperkt tot enkelen, na 1555, toen de vervolging terstond, nadat Keizer Karel V van de troon afstand had gedaan en door Filips II was opgevolgd, bijzonder fel was geworden, werd het aantal vluchtelingen beduidend groot en na tien jaren woonden in de provincie Friesland reeds verscheiden honderden Vlamingen.

Na de beeldenstorm vluchtten hoofdzakelijk Calvinisten. Tijdens 't schrikbewind van Alva verdween wederom menig Mennist naar 't Noorden, of naar Duitsland. Wel opmerkelijk is, dat naar Keulen, waar dan toch een bisschop heerschte, velen gevlucht zijn!

Maar de grote massale uittocht uit Antwerpen en daarmee het uiteinde der Doopsgezinde gemeente kwam in 1585, toen Parma de stad veroverd had. Enige jaren lang had de gemeente niet meer geweten van vervolging. Wel was zij blijkbaar reeds zo verlopen door vlucht naar 't Noorden, dat zij toentertijd te klein was om zich te bemoeien met de zaken der Broederschap. Maar zij had toch een tijd van rust gekend, toen de Hervormde gemeente tot zulk een bloei kwam, dat deze elf predikanten telde.

Na de 17^e Augustus was het voor een protestant niet geraden langer in de Scheldestad te blijven. Zo zijn er vijf en dertig duizend burgers weggetrokken (2).

(1) Bl. ten Cate, Holland, I, 61.

(2) H. Q. Janssen, De kerkhervorming in Vlaanderen, I, 79.

381

Toch bleven er doopsgezinden in Vlaanderen wonen, want ik vond in de notulen der Vlaamse Gemeente te Rotterdam in 1655 de doop van iemand uit Vlaanderen, in 1648 van een vrouw, in 1645 van een echtpaar en van ene weduwe.

Laat mij eindigen met wat Strada meedeelt. Hij getuigt: »dat de Herdopers meerder toeloop hadden als de Lutherse, maer minder als de Calvinisten, onde dat de Lutherse soo d'ene als d'andere in keuse van aanhangh ende naevolghers overtrefte (1). Waer door ghebeurde, dat elckeen met groten iever sijne besondere Godtsdienstlicheydt voirstondt, deselve alom end'om sochte te verbreyden, hierin eenpaerlijck over een komende ende t'samen spannende van de katholijcke ende Pauselijcke Godtsdienstheydt over al uyt te drijven ende te niet te doen (2).

(1) D. w. z.: die de aanzienlijksten wonnen.

(2) Bl. ten Cate, Holland, I, 57.

382

BIJLAGEN

Eerste Plakkaat tegen de Doopsgezinden Geboden ende vuytgeroepen by Janne vanden Werve, Onder Schoutet, Burgemeesteren, Scepenen ende Rade vander stadt van Antwerpen, opten tweelfsten dach van Februario anno xv ende xxxv (1535).

Men roept voorts van 's Heeren ende vander stadt wegen, Glieerde Oeyen, smit, ende Lysbeth zijn huysvrouwe, Meesteren Jacobe, de barbier, woonende by de Borchtkercke, Peteren Jacopssen, schippere, ende Janne Vorninck, corchtsnydere, opte Borchbrugge, dat zy hen op nu en Woensdage naestcomende, voere der noenen, comen verantwoerden voere de Heeren Schouteth, Burgermeesteren ende Scepenen deser stadt, van dat zy mercke lycken befaempt ende geaccuseert zijn te wesene vander quader ende vermaledyder secten der Anabaptisten oft herdoperen, die jegenwoirdelick (Godt betert,) in diversche plaetsen regnerende is, oft anders sins sal men hen houden voere siilcx, ende tegens hen procederen zoe nae gelegentheyt vander voers. mesdaet behoort.

P. Génakd, Antwerps Archievenblad, II, 327.

Twee brieven van Hans Busschaert

Seer lieve broeder inden Here.

Ick groete Ul. hertelick ende weynsche Ul. veel goets vanden Here met Ul. huusvrau ende uwe gheselschap tot eewegher saelicheyt. Amen.

Voort, lieve broeder, laet ick Ul. weten hoe dat ick seer drouvich was dat ick Ul. niet en sprack doen ghy tot Breeda waert ghecommen. Ick kwam des anderen daechs daer doen ghy ghereyst waert, ick hadde my met u wel te beraden ghehad, ten eersten over die saeke die Ul. met heeft helpen bestemmen om in Holant op etelicke plaetse ende oock op soraeghe andere plaetsen daert

383

noot is die Vriesche saeke te verclaeren (1). Ick hebbe in Holant ghewest; het staet wel ter plaetse daer ick ghewest hebbe, die outrent Gorkum, oock Swoortewael (2), daer moet noch wat toe Here hebbe lof. Dan, daer is noch Nieupoort ende Bueren, ende, ghedaen syn. Ick soude hopeu datter nog wel profyt aen te doen wesen sal. So wilt doch benerstighen dat dat mach ghevoordert woorden dat Hertman (3) mach verdich worden, want het is scade dat het so langhe ghetouft heeft. Voort so sal oock in Vlanderen moeten ghereyst wesen, ghelick Ul. kenlick is dat P. A. beloft was.

Ick en ebbe in langhe van P. B. (4) niet ghehoort; ick en weet niet hoe datter mede is. Dan, mijn beduchten is nog sere dat dat stilstaen noch int herte wel mochte plaetse hebben. Daer waerre goet wat toe ghedaen; oock die Waelen liggen jaemerlick. Ick canse qwaelick helpen om der spraken wille. Oock hore ick dat sy niet veele naer ons en verlanghen. Mij dunckt dat de vrese naerder int hert soude wesen, doordien dat Pierson (5), die haer dient, al goet Vries is, so ick ghehoort hebbe.

Lieve broeder, daer is overal noch veel werckx; daer ghebreckt overal goede hulpe. Daer gheschiet vercortynghen door ghebreck van dienst.

Ick hebbe by Gillis (6) ghewest, die claecht oock veele van te veel te doen te hebben; syn herte ende mijn waeren oock wel dat Jacop P. (7) mocht ghevoordert (8) woorden. Voort so hebben die van Antwerpe met my ghesproken van Heyndrick van Aer. (9), so dat haer begherte is, indien dat daer oorsaeken syn over de man dat hy niet soude moghen dienen, dat men hem dan ontslaen soude, so niet dat hy dan dienen mocht. Ick

wilde dat daerop ghevoordert mocht woorden; ick wilde wel dat ghy my u insien verclaerden oft screeft, lieve broeder. Ick hadde wel goede oorsaeke ghehadt my oock daervan te houden tot dat die...

- (1) De Friesch-Vlaamse twist.
- (2) Buren, in Gelderland. Zwartewaal in Z. Holland.
- (3) Hartraan Sybrantsz.
- (4) P. A., misschien Pieter Arentsen, die in 1611 te Haariem een Verclaeringhe op de 57 artikelen uitgaf. P. B., waarschijnlijk Paulus Backer, in 1578 oudste der Vlamingen evenals Hartman.
- (5) Pierken Pierson, knopmaker, een middelbaer persoon met een luttel baerts ». Zie D. Bijdr., 1893, blz. 11-19.
- (6) Gillis Scrib of Schrij ver.
- (7) Jacob Pieters van der Meulen.
- (8) Tot leraar aangesteld.
- (9) Arnhem.

met... ord... hadde moghen protest wesen... noot my daertoe bewe... wilt myn broeder met syn huysvrau ende voort Ul. huysvrau ende die bekende daert Ul. te passe compt. Vaert wel, syt de Heere bevolen.

Met haest, in Kuelen, de 24 Janewary by my Hans b. u. 8. b. (1).

Ick hadde aen myne moeder wel wat willen scryven; ick hadde de tyt niet. By my Hans.

(GÉNARD, XII, 25.)

Aen de eersamen Lauwereys Verniers (2), tot Franeker. Van God tot eewigher saelicheyt. Amen. Voort, naer alle vrintlieke groetenesse, so laet ick horen dat ick met ghesontheit tot Kuelen ghecomen ben de 20 oft 19 Janewary, hebbende een seer moeylicke reyse. Tot Bree (3) hebbe ick ghewest; het staet daer tamelick wel, ende ten Bo:(4) hebbe ick gheweest, daer mocht met someghe wel beter staen. Dan myn verclaerynghe (5) behaechde haer allen wel dan sy seyden een paert; die ander seghen haer saeke oock seer soon. Daarop ick haer seyde dat ick beryt was sulcx te ghestaen als ick gheseyt hadde teghen die sulcx teghen te spreken hadden, sodat ick hope dat noch ten besten commen sal. Daer moet noch toe ghedaen worden. Ick en gaf my niet gern by haer in dienst om te vermaenen, omdat ick verstont vut someghe als die Holandsche oft Vriesche qwaeraen, sy wildense oock laeten vermaenen, ende dat docht my enen onformelicken reghel te syn. Ick wees haer an dat sy van beyden niet connen bedient worden, dan ondersceyt mosten vernemen by wien recht waere, ende alsdan in vreden

- (1) Busschaert, uw swacke broeder.
- (2) Zie o. a. D. Bijdr. , 1893, blz. 16.
- (3) Breedorp »en la campagne» of Breda?
- (4) 's Hertogenbosch.
- (5) Uitlegging der Friesch-Vlaamsche twisten.

385

bedient van dien daer sy liet recht by vinden; so is die saeke daerghelaten op wedercommen. Tot iynd: (1) hebbe ick ghewest; daer staettet oock taemelick wel.

Voort hebbe ick by Gillis ghewest; het staet daer oock taemelick wel, ende hy was aangesocht om te dienen int lant te Kleef; het welcke hy niet wel wilde annemen,

overmidts dat daerduer die swaricheyt leyt tot Eymryck ende hy daer weynich in ervaren is, ende inde moeyte qwaelick dient, so verolaerde hy my van Aeken, Ree ende Nus (2) dat daer oock noot waere dat ick daer reysde om etlicke oorsaeken vande handel te Kleef; so seyde ick hem dat my over de mate voorhanden was, dat nootsaekelick waere, so en hebbe ick niet anghenomen sulcx te doen; so heeft hyt oock niet connen" aennemen. So staet dat tussen beyden ende oock weet dat het wel nut waere... so hebbe ick... te vernemen oft haer die... van Kuelen souden connen helpen an wat hantreykinghe waerop ick die D. van K. (3) hebbe angesproken, so en connen sy op dese tyt niet ghedoen door die verstroynghe, so dat sy wel mochten an die van Do: (4) scryven altyt »o vere als dese connen tot gheleghender tyt wat ghedoen, dat sullen sy wel doen; dan sy en derven niet scryven, noch haer op dese tyt daerop verlaten. Voorts so hadden wy woorden van myn soon die te Breda is; ick en hebbe niet wel ghelech connen vinden tot Breda; so daer wat ghelechs waere dat hy wat lesens ende scryvens mocht leren, dat wilde ick wel. Ick hadde hem oock gheren op breyen, ghy mocht wat overlegen.

Hier met den Heere bevolen. Met haest ghescreven de 24 Janewary in Kuelen. Scryft an L. Ver. (5) dat hy haest antwoordt scryft wanneer dat Hertman verdich wesen sal. Ick groete u allen hertelick met des Heeren vrede.

By my u s. b. Hans b.

Anden eersaemen Jan vanden Walle oft ande D... (6), tot Antwerpen. Ontfangen de 29e January 1570.

(GÉNARD, XII, 26-27.)

(1) Eindhoven.

(2) Rees, Nuis.

(3) Dienaars van Keulen.

(4) Dordrecht.

(5) Laurens Verniers.

(6) Dienaars.

386

Brief ondertekend door Joost Janssens

Opschrift: Liever ghemeynthe van Antwerpen.

Laus Deo. Vut Emeryck, desen 16 Augustus 1570.

Veel ghenade, bermhertichyt ende vrede weynschen ick allen die inder ghenaden Godts wandelen, naar de vrede staen ende met reynder herten de hoochweerdighen naem des Heeren aenroepen. Amen. —

Voorder, lieve mannen, vrienden ende B., hebbe ick verstaen (duer die my sulcx gheseyt hebben) alsdat ghy my ontbiet te eommen voor die ghemeynthe tAntwerpen als van weghe der ghemeynthe, ende dat ter causen ende oorsaken van die twee liedekens daer my twee broederen tot Antwerpen seer naer ghevraecht hebben.

Daerop ick my seer bedincke, verwonder en ten deele bedroeve, vut wat regel der Heiligher Schrift, oft duer wat auctoriteyt die ghemeynthe van Antwerpen haer sulcken ghebieden over my vermeet, dat ick (onaenghemeerckt alle moeytte ende cost), daer soude commen ende dat noch op ongewisse saken, namelick op sommighe vragen.

Lieve vrienden ende B., alsulcken verstant en hebbe ick noch nooyt tot desen dagh vut Godts woort connen vatten; toch en ben ick noch niet te out om te leren tgliene dat recht ende noodicli is. Oock is dat teghen mijn verstant dat deen broeder de anderen soude willen ende vermoghen te bedwingen om te doen segghen tgeen hij niet en begeert te segghen ende daerover te segghen. Ick worde daerduer tonvreden ende

bedroeft, dat houd ick voor een droefheyte sonder rechte oorsake. Emmers ghelyck haer die sake tussen uluyden ende my begeven heeft, also dat ick (naer het verstan dat ick in Godts woort hebbe) nyet veroorsaect oft schuldich en ben daer te comen; oock hebben dit sommighe broederen ende godtsvruchtighen alhier ghesien dien ickt hebbe laeten lesen, diet oock alsoo verstaen ende daer niet teghen en hadden, ende als ick uluyden laetstmael mondelinghe seyde dat ick op ghenen perticulier persoon gesien noch te gedacht en hebbe, doen ick dese liederen eirstmael schreef, alsoo en begere noch en... ick niemans persoon daerin vutsonderen ofte noemen. Aldus lieve vrienden dit is... dat ghylieden my ontboden oft naer... dat is...

Aen die ghemeynte B. tot Antwerpen.

(GÉNARD, XII, li-17.)

387

Dopelingen enz. van Gillis van Aken

Te Amsterdam, vonnis 20 Maart 1549: Pieter Jans van Linijinckhuysen, Tobias Quintincxsz, Jan Pennewarts van Leuven, Ghysbert Jansz, Euart Jansz, Luckes Michielsz, Barbara Tielmans, Ryntgen Boens van Antwerpen. — Verbrand.

Vonnis 15 Jan. 1550: Anneke Gerrits van Dordrecht en Tryntje Dirks van Dorsten. — Verdronken.

Vonnis 3 Maart 1550: Anneken Boens van Antwerpen. Verdronken.

Vonnis 6 Aug. 1552: Lieven Jans van Gent, Meynert Harmansz, Peter Thymansz, Reyer Egbert, Henrick Anthonisz. — Verbrand.

Vonnis 16 Jan. 1553: Harman Jans van Sellem. — Verbrand.

Te Antwerpen, 8 Nov. 1559: Mattheus de Smidt; 4 April 1562: Heyndirick van Dale.

Te Gent: een ongenoemde bij de Kempenare, 1569.

Te Rotterdam, 1558: Evert Nouts van Antwerpen.

Te Leeuwarden, 1558: Claesken (zie B. R. N., II, 324). Hem hadden de martelaars horen prediken (vonnis 16 Jan. 1553 te Amsterdam):

Felistis Jans. — Verbrand.

Cornelis Aelbrechts en Gerrit Dirksz. — Onthoofd.

Voorts Avas Willem Simons Tryp van Weesp zijn leerling, 14 Dec. 1555, zie Doopsg. Arch. Amst. no 378, van Braght fol. 84, 142, 148, 192.

Brieven en liederen van Antwerpse martelaars

1. Andriessz (Lauwerens), 12 Sept. 1570 levend verbrand, jonggezel, VAN Braght 527, brief.

2. Bastiaen, 1561 geëxecuteerd, lied Lieve broeders ick groet v met sanghenr (Wackernagel S. 140), v. Br. 288.

3. Bernaerts (Jelis), zie tekst bladz. 360, v. Br. 251 ,lied, brieven.

4. Bonaventuers (Grietken), 12 Oct. 1559 verdronken, lied op zes vrouwen Babels raets mandementen worden aldus volbracht (B. R. N. II 581), v. Br. 249.

5. Bret (Hans), zie tekst bladz. 366, v. Br. 727, brieven.

6. Brugh (Beetken van), 13 Nov. 1562 verdronken, lied n° 2, Blz. 388

7. Bruynen (Pieter), zie tekst bladz, 364, v. Br. 128, lied, brieven.

8. Claesz. (Cornelis), zie tekstbladz. 363, v. Br. 270, brief.

9. Dirks (Lysken), zie tekst bladz. 364, v. Br. 107, lied, brieven.

10. Droogscheerder (Willem) of W. van Thye, geb. te Nere bij Roermond, 29 Jan. 1557 verbrand, dichtte *Christen broeders weest nu verblyt* (B. R. N. II 443), v. Br. 184, brief.
11. Hans, zilversmid uit Osnabriick, 31 oct. 1562 verdronken, lied n° 2, v. Br. 288.
12. Hasebroek (Jan van), zie tekst bladz. 373, v. Br. 415, brieven.
13. Hendrik [de Raymakere], 1561 geëxecuteerd, lied no 2, of: — [van Dale], 3 Apr, 1562 verdronken, zie tekst, v. Br. 288.
14. Jan [Lievensz van Gent], zie tekst bladz. 365, v. Br. 99, lied.
15. Jan [van Lyere], zei tekst bladz. 360, lied no 2, v. Br. 288.
16. Jan Oudekleerkoper, zie n° 7, v. Br. 128, lied, verantwoording.
17. Janneken [van Houte], geb. te Antwerpen, 6 Juli 1557 verdronken; lied *Verheucht verblyt groot ende cleyn die hier nu trueren* (B. R. N. II 552), v. Br. 202.
18. Janneken, vrouw van Hans v. Muntsdorp, zie tekst bladz. 368, V. Br. 664, lied, brieven.
19. Jaspers (Nelleken), zie tekst bladz. 370, v. Br. 407, lied, brief. 20-21. Joachim [Ooms], geb. te Curanges, en Joris Leerse, geb. te Lier, 9 Nov. 1560 verdronken; lied *Heere God eeuwich Vader verheven tot u clage al mynen noot* (B. R. N. II 560), V. Br. 275.
22. Kats (Maeyken) van Wervick, 19 Juli 1559 verdronken; lied n° 4, V. Br. 249.
23. Kleermaker (G.), 1573 geëxecuteerd, v. Br. 644, brief.
24. Kleermaker of Enckus (Willem de), geb. te Berck in 't sticht van Keulen, 5 Oct. 1560 verdronken, maar volgens ooggetuigen verbrand; lied *Een nieuwe liedt vaet dit bediet t Antwerpen geschiet* (B. R. N. II 545), v. Br. 275.
25. Knevel (Hans), droogscheerder, 1572 verbrand, hij was van een vlucht naar Hamburg teruggekeerd, werd in de herberg gevangen en in een donkeren put geworpen, gedoopt tussen Kronenburg en den Oever, brief aan broeder Steven Jansz van Dilburg en zijn vrouw Leentzen te Hamburg, v. Br. 621.
26. Korte (Maeyken de) van Grent, 12 Oct. 1559 verdronken, zij werd verhoord door een kloosterbroeder Balten, lied n° 4, brief, waarin zij een aantal gevangenen (zie no 28) groet, V. Br. 249.
389
27. Langedul (Christiaen), zie tekst bladz. 362, v. Br. 345, brieven.
28. Lejen (Laurens van der), zie tekst bladz. 371, v. Br. 262, brieven.

29. Lyntgen, zie no 15, v. Br. 288.
30. Maeyken [Sprincen] ('t Oude), van Maastricht, 12 Oct. 1559 verdronken, lied no 4, v. Br. 249.
31. Magdaleentken [Andriesdochter], van Maastricht, 19 Juli 1559 verdronken, lied n° 4, v. Br. 249.
32. Meenen (Mariken van) of M. Eghels, van Harlebeke, 5 Sept. 1562 verdronken, lied n° 2, v. Br. 288.
33. Munstdorp (Hans van), zie tekst bladz. 368, v. Br. 664, brief,
34. Neelken, vrouw van A. Pan, zie tekst bladz. 361, v. Br. 244, lied.
35. Noëlle [Mazille], van Douai, vrouw van Abtonie de Kocke,
20 Aug. 1558 verdronken [A. de R. 11 Juni 1558 geëx.], lied no 17, v. Br. 202.
36. Nooddruft (Louwerens Jansz), van Delft, schoenmaker,
18 Jan. 1577 verbrand, schreef twee briefjes met een speld op een tinnen lepel, v. Br. 747.
37. Pan (Adriaen Petersz), zie tekst bladz. 360, v. Br. 245, lied, brieven.
38. Picolet (Abraham), 1569 verbrand, v. Br. 475, brief. Hij werd in een bos bij Wilrijck gevangen.
39. Pleunis, zie tekst bladz. 364, v. Br. 128, lied.
40. Plovier (Leenaert), zie tekst bladz. 373, v. Br. 270, lied, brieven.
41. Rousselare (Syntgen van) = S. Snellaerts van Eoselaer,
18 Nov. 1573 verbrand, v. Br. 644, brief.
42. Segersz (Jeronimus Woutersz), zie tekst bladz. 363, v. Br. 107, lied, brieven.
43. Symonsz (Hans), zie tekst bladz. 363, v. Br. 345, brieven.
44. Timmerman (Herman), zie tekst bladz. 352, v. Br. 415, twee geschriftjes.
45. Verbeeck (Joos), zie tekst bladz. 344, v. Br. 283, lied.
46. Verkindert (Joost), zie tekst bladz. 370, v. Br. 509, brieven. afzonderlijk uitgegeven.
47. Wens (Maeyken), zie tekst bladz. 369, v. Br. 661, brieven.

48. Zierikzee (Aechtken van), A. Adriaen Jorisdochter van Z., 18 Juli 1559
verdronken; lied no 4, v. Br. 249.

390

Weetdoeners

1567 Lenaert van Aken.

1569 Michiel Smalwever in de stad.

Guillaume Hermans te Borgerhout.

Jasper de taschringmaker te Borgerhout.

Jan Ghyselinck, schoenlapper te Dambrugge,

1571 Louis Plas, schilder.

1573 Jacques.

Doopelingen van Leenaert Bouwens

De twee copieën van Leenaert's dooplijst hebben juist een groot verschil in de cijfers betreffende België.

1554-56 1557-61 1563-65 Totaal

Antwerpen 87 88 [93] 117 292 [297]

Brussel 23 — — 23

Doornik 11 20 [11] — 31 [22]

Gent 46 70 [83] — 116 [129]

Yperen 13 — — 13

Kortrijk 14 11 [18] — 25 [32]

Mechelen 5 — — 5

Meenen 26 21 [46] — 47 [72]

Xijpkerke — 43 [20] — 43 [20]

De cijfers verschillen, doordat in één der copieën blijkbaar een naam is uitgevallen en de cijfers aldus een naam te hoog staan.

Bij een der bezoeken te Gent tussen 1557-61 staat met cijfers, waarin geknoeid is 140. Een dergelijk getal is haast ongelooflijk.

Misschien moet 14 worden gelezen. Aldus in deze telling. Het is dus mogelijk, dat men toch moet lezen 140; in dat geval 196 [209] en totaal 242 [255], De cijfers zijn uit de copie van 1714 van Ameland. Tussen [] uit de copie 1702 van Appingedam. De gehele lijst is door mij gepubliceerd in Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, deel XXXVI (1916). Toentertijd was mij van de copie 1702 slechts een afschrift uit de xix^e eeuw door Hesselink bekend, dat volgens de legende

naar een reeds in 1629 bestaand manuscript vervaardigd heette. Daarna werd het oorspronkelijke stuk teruggevonden.

Dit bleek in een manuscript van 1629 bijgeschreven, maar eerst in 1702 is de dooplijst gekopieerd door een later bezitter van het boekje. De copie van Ameland heeft m. i. de grootste kans juist te zijn.

Voorts Avas Willem Simons Tryp van Weesp zijn leerling, 14 Dec. 1555, zie Doopsg. Arch. Amst. no 378, van Braght fol. 84, 142, 148, 192.

TABLE ONOMASTIQUE DU TOME LXXXIV

Brieven en liederen van Antwerpse martelaars

1. Andriessz (Lauwerens), 12 Sept. 1570 levend verbrand, jonggezel, VAN Braght 527, brief.
2. Bastiaen, 1561 geëxecuteerd, lied *Lieve broeders ick groet v met sanghen*. (Wackernagel S. 140), v. Br. 288.
3. Bernaerts (Jelis), zie tekst bladz. 360, v. Br. 251, lied, brieven.
4. Bonaventuers (Grietken), 12 Oct. 1559 verdronken, lied op zes vrouwen *Babels raets mandementen worden aldus volbracht* (B. R. N. II 581), v. Br. 249.
5. Bret (Hans), zie tekst bladz. 366, v. Br. 727, brieven.
6. Brugh (Beetken van), 13 Nov. 1562 verdronken, lied n° 2, V. P288. 388

7. Bruynen (Pieter), zie tekst bladz. 364, v. Br. 128, lied, brieven.
8. Claesz. (Cornelis), zie tekstbladz. 363, v. Br. 270, brief.
9. Dirks (Lysken), zie tekst bladz. 364, v. Br. 107, lied, brieven.
10. Droogscheerder (Willem) of W. van Thye, geb. te Nere bij Roermond, 29 Jan. 1557 verbrand, dichte *Christen broeders weest nu verblyt* (B. R. N. II 443), v. Br. 184, brief.
11. Hans, zilversmid uit Osnabrück, 31 oct. 1562 verdronken, lied n° 2, v. Br. 288.
12. Hasebroek (Jan van), zie tekst bladz. 373, v. Br. 415, brieven.
13. Hendrik [de Raymakere], 1561 geëxecuteerd, lied no 2, of: — [van Dale], 3 Apr, 1562 verdronken, zie tekst, v. Br. 288.
14. Jan [Lievensz van Gent], zie tekst bladz. 365, v. Br. 99, lied.
15. Jan [van Lyere], zie tekst bladz. 360, lied no 2, v. Br. 288.
16. Jan Oudekleerkoper, zie n° 7, v. Br. 128, lied, verantwoording.
17. Janneken [van Houte], geb. te Antwerpen, 6 Juli 1557 ver dronken; lied *Verheucht verblyt groot ende cleyn die hier nu trueren* (B. R. N. II 552), v. Br. 202.
18. Janneken, vrouw van Hans v. Muntsdorp, zie tekst bladz. 368, V. Br. 664, lied, brieven.
19. Jaspers (Nelleken), zie tekst bladz. 370, v. Br. 407, lied, brief.
- 20-21. Joachim [Ooms], geb. te Curanges, en Joris Leerse, geb. te Lier, 9 Nov. 1560 verdronken; lied *Heere God eeuwich Vader verheven tot u clage al mynen noot* (B. R. N. II 560), V. Br. 275.
22. Kats (Maeyken) van Wervick, 19 Juli 1559 verdronken; lied n° 4, V. Br. 249.
23. Kleermaker (G.), 1573 geëxecuteerd, v. Br. 644, brief.
24. Kleermaker of Enckus (Willem de), geb. te Berck in 't sticht van Keulen, 5 Oct. 1560 verdronken, maar volgens ooggetuigen verbrand; lied *Een nieuce liedt vaet dit bediet t Antwerpen geschiet* (B. R. N. II 545), v. Br. 275.
25. Knevel (Hans), droogscheerder, 1572 verbrand, hij was van een vlucht naar Hamburg teruggekeerd, werd in de herberg gevangen en in een donkeren put geworpen, gedoopt tussen Kronenburg en de Oever, brief aan broeder Steven Jansz van Dilburg en zijn vrouw Leentzen te Hamburg, v. Br. 621.
26. Korte (Maeyken de) van Grent, 12 Oct. 1559 verdronken, zij werd verhoord door een kloosterbroeder Balten, lied n° 4, brief, waarin zij een aantal gevangenen (zie no 28) groet, V. Br. 249

389.

27. Langedul (Christiaen), zie tekst bladz. 362, v. Br. 345, brieven.
28. Lejen (Laurens van der), zie tekst bladz. 371, v. Br. 262, brieven.
29. Lyntgen, zie no 15, v. Br. 288.
30. Maeyken [Sprincen] ('t Oude), van Maastricht, 12 Oct. 1559 verdronken, lied no 4, v. Br. 249.
31. Magdaleentken [Andriesdochter], van Maastricht, 19 Juli 1559 verdronken, lied n° 4, v. Br. 249.
32. Menen (Mariken van) of M. Eghels, van Harlebeke, 5 Sept. 1562 verdronken, lied n° 2, v. Br. 288.
33. Munstdorp (Hans van), zie tekst bladz. 368, v. Br. 664, brief.
34. Neelken, vrouw van A. Pan, zie tekst bladz. 361, v. Br. 244, lied.
35. Noëlle [Mazille], van Douai, vrouw van Abtonie de Kocke, 20 Aug. 1558 verdronken [A. de R. 11 Juni 1558 geëx.], lied no 17, v. Br. 202.
36. Nooddruft (Louwerens Jansz), van Delft, schoenmaker, 18 Jan. 1577 verbrand, schreef twee brief jes met een speld op een tinnen lepel, v. Br. 747.
37. Pan (Adriaen Petersz), zie tekst bladz. 360, v. Br. 245, lied, brieven.
38. Picolet (Abraham), 1569 verbrand, v. Br. 475, brief. Hij werd in een bosch bij Wilrijck gevangen.
39. Pleunis, zie tekst bladz. 364, v. Br. 128, lied.
40. Plovier (Leenaert), zie tekst bladz. 373, v. Br. 270, lied, brieven.
41. Rousselare (Syntgen van) = S. Snellaerts van Eoselaer, 18 Nov. 1573 verbrand, v. Br. 644, brief.
42. Segersz (Jeronimus Woutersz), zie tekst bladz. 363, v. Br. 107, lied, brieven.
43. Symonsz (Hans), zie tekst bladz. 363, v. Br. 345, brieven.
44. Timmerman (Herman), zie tekst bladz. 352, v. Br. 415, twee geschriftjes.
45. Verbeeck (Joos), zie tekst bladz. 344, v. Br. 283, lied.
46. Verkindert (Joost), zie tekst bladz. 370, v. Br. 509, brieven. afzonderlijk uitgegeven.
47. Wens (Maeyken), zie tekst bladz. 369, v. Br. 661, brieven.
48. Zierikzee (Aechtken van), A. Adriaen Jorisdochter van Z., 18 Juli 1559 verdronken, lied no 4, v. Br. 249.

390

Weetdoeners 1567

Lenaert van Aken.

1569

Michiel Smalwever in de stad.

Guillaume Hermans te Borgerhout.

Jasper de taschringmaker te Borgerhout.

Jan Ghyselincq, schoenlapper te Dambbrugge,

1571

Louis Plas, schilder.

1573 Jacques.

Dopelingen van Leenaert Bouwens

De twee copieën van Leenaert's dooplijst hebben juist een groot verschil in de cijfers betreffende België. 1554-56 1557-61 1563-65

Totaal Antwerpen 87 88 [93] 117 292 [297]

Brussel 23 — — 23

Doornik 11 20 [11] — 31 [22]

Gent . 46 70 [83] — 116 [129]

Yperen 13 — — 13

Kortrijk 14 11 [18] — 25 [32]

Mechelen 5 — — 5

Menen 26 21 [46] — 47 [72]

Xijpkerke — 43 [20] — 43 [20]

De cijfers verschillen, doordat in één der copieën blijkbaar een naam is uitgevallen en de cijfers aldus een naam te hoog staan. Bij een der bezoeken te Gent tussen 1557-61 staat met cijfers, waarin geknoeid is 140. Een dergelijk getal is haast ongelooflijk. Misschien moet 14 worden gelezen. Aldus in deze telling. Het is dus mogelijk, dat men toch moet lezen 140; in dat geval 196 [209] en totaal 242 [255]. De cijfers zijn uit de copie van 1714 van Ameland. Tussen [] uit de copie 1702 van Appingedam. De geheele lijst is door mij gepubliceerd in *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, deel XXXVI (1916)*. Toentertijd was mij van de copie 1702 slechts een afsehrift uit de xix^e eeuw door Hesselink bekend, dat volgens de legende naar een reeds in 1629 bestaand manuscript vervaardigd heette. Daarna werd het oorspronkelijke stuk teruggevonden. Dit bleek in een manuscript van 1629 bijgeschreven, maar eerst in 1702 is de dooplijst gecopiëerd door een later bezitter van het boekje. De copie van Ameland heeft m. i. de grootste kans juist te zijn.

TABLE ONOMASTIQUE DU TOME LXXXIV

AcciAJUOLi, nonce apostolique, 137.

Adèle, femme de Baudouin V, comte de Flandre, 281.

Adèle, tille de Robert le Frison, femme de Canut, roi de Danemark, 283, 284.

Adelelmus, comte, 272.

Adelicie, tille de Godefroid, duc de Louvain et femme de Henri", roi d'Angleterre, 288.

Adena (Cilicie), 117.

Adriaansz, Cornelis, 318, 343.

Aduien IV, pape, 261.

Aelbrechts, Cornelis, 387,

Aer, Heyndrick van, 383.

Agne, abbesse de Messines, 293, 294.

Agram, 159.

AiMoiNus (Annonius Monachus), 248.

Aire, Robert d', évêque de Cambrai, 262.

Aix-la-Chapelle (Aken), 156,385.

Aken. Voyez Aix-la-Chapelle.

Aken, Gilles van, 314, 328, 333, 334, 336, 337, 339, 354, 379, 387.

Aken, Lenaert van, 390.

Akkren, Jan van, 358.

Albe, le duc d', 311, 336, 338, 367.

Albert, archiduc d'Autriche, 92, 93.

Albert, duc de Saxe-Teschen, gouverneur des Pays-Bas, 1, 2, 3, 7, 18, 22, 25; 116, 118, 178, 181, 184, 187, 195, 211, 221, 224-228, 237. Alcmaer Thierry de, notaire à Bruxelles, 73. Alcuin, 248.
 Alenson Hans, Jean, 319, 358, 366.
 Alexandre III, pape, 261.
 Alexandre IV, pape, 300.
 Alexandre VII, pape, 196.
 Alis, abbesse de Messines, 291.
 Alkmaar (Hollande), 360, 366.
 Almada (Hongrie), 132.
 Alost, 218, 262.
 Alost, le Père Godefroid d', 190.

BULL. COMM, d'HIST., t. LXXXIV IV-i.
 TABLE ONOMASTIQUE 312

Alsace, le cardinal d', archeveque de Malines, 139, 183.
 Amalbekge (Sainte), 45, 48, 50, 56, 59, 61, 62, 271.
 Amand (Saint), 45-48, 64, 249, 268, 269.
 Amati, J., 121.
 Ammien Makcellin, 265.
 Amsterdam, 19, 156, 202, 204, 317, 334, 339, 360, 379, 387.
 Andenne, 209.
 Andernach, 289.
 Andlaw, le comte d', ministre de France à Bruxelles, 183.
 André, 292.
 Andriessz, Lauwerens, 387.
 Andriessens, Neelken, 350.
 Ansigilus, 270.
 Anténor, évêque de Terouanne, 250.
 Anthonisz, Henrick, 387.
 Antoine, abbé de Saint-Maximin de Treves, 75.
 Antonelli, cardinal, 116, 204, 205.
 Antwerpen. Voyez Anvers.
 Antwerpen (Herwerden), Jacques van, 317.
 Anvers, 78, 81, 82, 179, 209, 223, 230, 245, 251, 311-390.
 Aquilija, 170. Aranjuez, le traité d' (1752), 158.
 Arberg, le comte d', grand-maire des cuisines des archiducs Albert et Marie-Christine, 181, 188, 219.
 Arenberg, le duc d', 116, 145, 206, 209, 219, 220, 222, 223, 225, 235.
 Arentsen, Pieter, 383.
 Armentières (France), 359.
 Arnhem. Voyez Henrick van Arnhem.
 Arnouller, le Vicux, comte de Flandre, 46, 252.
 Arnoul d'Audenarde, 276, 297.
 Arques. Voyez Walberl.
 Artois, le comte d', frère de Louis XVI, roi de France, 17, 19, 38, 39.
 Ascensius, Jodocus Badius, libraire à Paris, 247.
 ASPER (Asperen), province de la Flandre orientale, 346.
 ASSCHE (Brabant), 296.

AssuERus, orfèvre, 331, 358.
 AuchY, Jacques d', 320, 379.
 Auckland, lord, ambassadeur d'Angleterre en Hollande, 10, 11
 AUDENARDE, 262, 302.
 AUDENus, 246.
 AuERSPEKG, le comte d', évêque de Gurk en Carinthie, 163.
 Augarten, 232,
 Austruweel lez-Anvers, 364.
 AzoR, 228, 229.

Bacheliers, Godefroid, échevin de Nivelles, 79.
 Backeu, Paulus, 383.
 Badius, Jud., 248.
 Baillet, le comte J.-B. de, ancien échevin d'Anvers, 26.
 Bale, 123.
 Baleir, Adam de, échevin de Nivelles, 79.
 DU TOME LXXXIV. 313

Balleui , 213.
 Balien, frère lai, 388.
 Bartenstein, 234.
 Bartholotii, J.-N., professeur à d'Universiti de Vitnne, 160.
 Bastiaen [in 't Kint van Aelst], 332, 387.
 Batenburg, Jean van, 318.
 Bathyani, cardinal, primat de Hongrie-, 159.
 BaudemOïNd, 249. Baudouin,
 Buias-de-Fer, comte de Flandre, 50, 51, 52, 56.
 Baudouin V de Lile, comte de Flandre, 282.
 Baudouin Vil, comte de Flandre, 287.
 Baudouin de Constantinopie , comte de Flandre, 279. Baudouin, abbé de Saint-Pierre de Gand, 56, 59, 60. Baudouin de Bruges, 271. Baudouin de Gand, 288, 291.
 Baudouin de Ninove, chroniqueur, 263. Bavon (Saint), le monastère et l'église de, à Gand, 46, 47, 53, ' 56. Baye, Gilles, cchtvin de Nivelles, 79. Béatrice, abbesse de Messines, 291, 293. Beauvais, 44, 68, 77. Becket, Thomas, archeveque de Cantoibéry, 261. Beckum, Maria van, 357. Beda, 265, 270. Beeunaerts (Bernaerts), Mi chiel, corroyeur (leerlouwer), 332, 333, 354. Beke, Joos van, 345. Beker, abbé, ex-jésuite, 204, 205. Belcele, pays de Waes, 50, 51. Belgiojoso, le comte Louis Barbiano di, ministre de Joseph II, 118, 14c, 178, 179, 181, 186, 188, 190, 193, 211, 217, 220, 228. Beijiane, Adon, échevin de Nivelles, 80. Beli.ème, 44. Belyaune, Godefroid, échevin de Nivelles, 79. Bende, le maréchal de, 36. Bénévent, 114. Bénigne (Sainte), de Dijon, 44, 45. Benoît XIV, pape, 176. Berchem iez-Anvers, 352. Rehg, Rapodius de, 222.
 Berg-op-Zoom, 198. Rekgues-Saint-Winnoc, 261, 262. Bernaerts, Gilles (Jelis), 333, 360, 387. Bernaerts. Voyez nrrnairts. Behnis, cardinal de, 149. Beunoi dis, 249. Beuth.a, fille de l'empereur Éracle, femme de Popin d'Herstal, 270. Bertulphe, 285, Bethmann, banquier à Francfort, 19. Bfukelsz, Jean, 317. BIENKO, 160.
 Bieste, Livinus, 322. BiESTMAN, Lieven, 872. BisscHOP, Pieter de, 339, 378.
 Bi-ANCE, Guilbaine, éc':ovin de Nivelles, 80. Blanche, fille de Charles, roi de Sicile, 300, 301.
 TABLE ONOMASTIQUE 314

Blanckaert, Reginald, 301. Blois, Pierre de secrétaire de Thomas Becket, 262. BOEKHIOUT, 50. M. BoENS, Anneken, fille de Mallhys, 379, 387. BoENS, Mallhys, 379. BoENS, Ryntgen, fille de Willem, 379, 387. BOENS, Willem, 379. BoETHius, Hector, 247. Bois-LE-Duc (s' Hertogenbosch), 335, 384. Bologne, 175. BOMEL, Martin de, notaire, 72. Bonaparte, Éliisa, 157. BoNAVONTUERS, Grietken, 387. BoNCOMPAGNi-LuDOVisi, princce de Piombino et duc de Saxe, cardinal secrétaire d'Étal, 149, 155, 175, 200, 202, 211, 229. Bonn, 1, 18, 156. Borghers, 378. Borgerhout lezAnvers, 324, 358, 370, 390. BoRROMÉE, Saint-Charles, 236. Bortmakere, Égide de, 86. BosTYN Filips 363, 376. Bouwens (Bouwenssen). Lenaeri, 323, 324, 328, 330, 333, 334, 335, 336, 343, 345, 350, 35 i, 390. Branden, Van den, secrétaire de l'arclievogue de Malines, 190. 191. Brando, Johaniies, 53. Bueda, 367, 382, 384, 386. Bree, prov. (le Limbourg, 384. Brene, Égide de, 301. Breslau, 132. Bret, Jean (Hans), 319, 360, 366, 367, 387. Bret, David, frère de Jean, 366. Bret, Thomas, père de Jean et de David, 366. Breton, Guillaume le, 251. Brigido, comte, évêque de Lai bach, 177. Brixen, 158. Broecke, Peter van den, 365. Brosius, abbé, 235, Bruges (Biugge), 86, 215, 245, 248, 252, 293, 298, 312, 313, 318, 359. Brugh, Beetken van, 387. Bkunn, 159, 192. Brusseghem, Adriaen van, 372. Brussel. Voyez Bruxelles. Brussel, Anneken et Grietgen van, 368. Bruxelles, 114, 115, 117, 126, 130, 135-138, 142, 146, 150, 151, 153, 154, 186 188, 193-199, 212, 214. 219, 223, 225, 226, 228, 234, 236, 331, 332, 358, 360, H67, 390. BiuiYNEN, Peter, 364, 388. BuDœus, Guillaume, professeur à Paris, 353. BuREN, province de Gueldre, 383. Burst lez-Alost, 291. Burtin, de, 181, 234. BusCA, Ignace, cardinal, nonce apostolique à Bruxelles, 117, 211. BussCHAERT [of Wever], Haos, 333, 341, 350, 354, 355, 356, 358, 382. Bussemaker, Paulus, 335. DU TOME LXXXIV. 315

Calleken, femme de Jan van de Walle, 344. Calixte III, pape, 75. Galonné, 39. Cambrai (Kamerijk), 273, 356. Cantorbéuy, 261. Canut, roi de Danemark, 283. Capharnaum, 170. Cappelie, Golart, échevin de Nivelles, 70. Cappoens, Mattheus, 351. Gaprara, nonce apostolique, 229. Caracalla, 246. Cassel, 248, 253. Cassandre, 342, 343. Casieley, Vincent, imprimeur à Haarlem, 352. Causati, 207. Célestin III, pape, 70. Charles Martel, 270. Charles le Chauve, empereur, 41-43, 46, 48, 49, 51, 54.58, 59, 63, 259, 260, 27-2. Charles le Simple, roi de France, 274. Charles le Bon, comte de Flandre, 283, 289. Charles le Téméraire, duc de Bourçïogne, 93. Charles-Quint, 253, 257, 326. Charles II, roi d'Espaune, 24. Charles VI, empereur d'Autriche, 10. Charles de Lorraine, gouverneur des Pays-Bas, 209. Cherson, 192, 217, 227. Chigi, les princes, 115. Chigi-Zondadari, marquis, 194. Chordis, Jean de, 374. Chorinsky de Ledske, évêque de Brunn, 159, 192. Chrast, 161. Christiaens, Mayeken, femme de Guillaume de Clercq, 359. CiERENS, Willem, 332. ClaI'S, compagnon de l'inquisiteur Titelman, 320. Claesz, Cornelis, 363, 388. Cleiham-lez-Dixmude, 278. Clémence, femme de Godefroid, duc de Louvain, 288. Clerck, Gomer de, 368. Clercq (Poperinghe), Willem de, 343, 359. Clèves, i50, 198, 332, 342, 385. Clodion, roi franc, 273. Cloot, Corneille, 318. Cluny, l'abbaye de, 67. CoBENZL, le comte de, 225. Coblence, 13, 39. CESAR, Jules, 247. COLLEREDO MaNSFELDT, J.-J.-F., de, archeveque de Salzbourg, 165. Colleredo Melz et Wallsee, Antoine Théodore, cardinal, archeveque d'Olmütz, 159. Cologne (Keulen), 156, 200, 247, 289, 311, 338, 341, 342, 350, 355, 379, 380, 384, 385. Comes. Voyez Graef. Comines (Konipn), 365. COMPIÈGNE, 50.

Condé, le prince de, 39. Conrad II, empereur, 280. CoNSALVi, cardinal, 133. Constance, 123.

TABLE ONOMASTIQUE 316

Constantin-le-Grand, 167. co>stantinople, 146. CoppiN, 315. CORNELIS, 319. COKNET DE GrEZ, 228. CoRTE, Pierine de, 321. CoRVEY, Libbaye de, 259. CoTHEM, Henri van, 78. CouLOiNGNE, Colart de, échevin de Nivelles, 80. CouRTRAi (Kortrijk), 279, 349, 364, 367, 390. Couturier, Quentin, 315. Craesbeke, Etienne van, membre du Conseil de Brabant, 92. Cramer, G., vicaire apostolique, 145, 202, 203. Crantz, Albert, 247. Crauwels, Baetken, femme de Jean Pote, 344, 346. Çrumpipen, Henri de, président du conseil privé, 19, 116, 129, 130, 133, 135, 136, 140, U2, 143, 144, 146, 151, 156, 181, 184, 191, 193, 194, 195, 197, 201, 207, 209, 217, 234. Cruysere (Verbeeck), Joost de, 339, 346. Crysman, Jean, 316. CURANGES, 388. CuYCK. Jan Woutersz van, 362. CuYPER, Frans de, 337.

Dale, Heyndrick van, 343, 387. Dale, Lyntgen (Linken) van, femme de Jean de Lyere, 360. Dam, Hans van den, 368. Dambrugge (Anvers), 324, 372, 390. Damme, 262, 289, 292, 296, 303. Damme, Kestine van, 373. Dantzic, 336, 355, 367. Davio, nonce apostolique à Vienne, 137. Delft, 375, 389. Denis (Saint), le monastère de, 47. Deux-Ponts, le prince des, 183. De VENTER. Hendrik van, 364. Deym, Magdalena, femme de Simon Peeters Meynarts, 332. Deynze. Jean de, abbé de Baudeloo, 294. Diacre, Paul, 249. DiEDOLF, Marcus, 292, 293. Diependal, 295. DiETRiCHSTEiN, le prince de, 189. Dijon, 44, 45. DiLBURG. 388. Dillon, Edouard, comte, 38. DiNGEMAN, 366. DiONYSE, abbé, 267. DiRKS, Lysken [Aertsendochter], 363, 364, 388. DiRKS, Tryntje, 387. DiRKSZ, Gerrit, 387. DissENBEKE, Macvken van, femme de Maitheus Wens, 369. DoES, Elisabeth Akers van der, 366. DOHM, 12. DooRNYK. Voyez Tournai. DooRNIK, Jan van, 344. DoppEUE, Ilombaut de. notaire public du chapitre de SaintDonatien de Bruges, 86. DoRDRECHT, 366, 385, 387. DORSTEN, 387. DoTRENGE, agent du prince-évêque de Liège, à Bruxelles, 183, 204.

DU TOME LXXXIV. 317

Douai, 389. DouTREPONT, avocat, 193. Dresde, 146. Driel, 361. Dries, Jean, notaire public près le consul de Brabant, 376. Driessche, Jacques van de (Jaebus Prædianus)^ 248. Drogon, évêque de Térouanne, 260. Droogscheerder, Willem. 188. Druenen, Gilbert de, clerc du diocèse de Liège, 73. Drusius, Jean, abbé du Parc, à Héverlé (Louvain), 92. Du Chesne, André, 60. Duckeboshe, 320. DuFOL'R, abbé, prévôt de Nikols bourg 116, 128, 135, 189, 193, 203, 212, 222, 232. DUISBOURG, 218. Dupont, marchand à Saint-Trond, 200. Durieu, Norbert, abbé de Saint Feuillien, 10. DUSSELDORFF, DuYSBOURG, Guillaume de, visiteur des Pères Capucins, 490.

Ebbon. 252. Edling, Rodolphe-Joseph, comte, archeveque de Goritz, 170, 171. Eecke-lez-Gand, 349. Egbert, Reyer, 387. Eginhard, biographe de Charle magne, 259. EiKH, le comte von, évêque d'Olmütz, 161. Eindhoven, province de Limbourg, 385. Éi, ÉLONORE, fille de Richard, duc de Normandie, 281. Elisabeth de Hongrie, 297. Elisabeth, femme de PhilippeAuguste, 292. Elisabeth, abbesse de Messines, 294. Éloi (Saint), 269. Elskén, Van der, abbé, 188, 224. Emden, 334, 336, 341, 355, 356, 365, 372, 374, 377. Emeric.66. Emeryck iEymryck), 385,

386. Emmerich. 198. Enckus, Willem de, 388. Enguerran, comte et abbé de Saint-Pierre de Gand, 57, 58, 59. Erasme, 252, 264. Erkembodon (Saint), 249. Erluin, évêque de Cambrai, 276, 279. Ermengarde, 279. ER0Docus(0rodocus', géographe, 263, 265. Espen, van, 210. EssEN, Jean van, 315. Eugène IV, pape, 74. EuPEN, van, chanoine, 12. EuTROPIus, 249. Eybel, Jean-Valentin, professeur à l'université de Vienne, 119, 120, 122, 127, 133, 136, 142, 194, 200, 203. Eymryck. Voyez Emeryck. Eywatere, Walter, 296.

TABLE ONOMASTIQUE 318

Falconieri, Alexis, inquisiteur à Malte, 117. Faldern-lez-Emden, 334. Feixer, abbé, 162, 206, 226, 235. Feltre, 161. Feltz, 213. Ferdinand III, empereur, 113. Fernand de Portugal, comte de Flandre, 262, 263, 298. Fleurus. la bataille de, 23. Floreffé, 297. Florence, 2. Florennes, 70. Folquin (Saint), 248, 249. Fontainebleau, 182. Francfort, 13, 1-J, 19, 146. Franckenb ERG, JeanHenri, comte de, cardinal, archeveque de Malines, 116, 126, 134, 143, 144, 148, 178, 183, 187, 188, 189, 191-193, 201, 203, 204, 206, 209, 214, 216, 228, 229, 236, 237. Franeker, 329, 335, 373, 384. Frankart, Colin, échevin de Nivelles, 79. Fribourg-en-Brisgau, 169. Frisilde, abbesse de Messines, 281. Fulbert, évêque de Cambrai, 273. Fulnek (Moravie), 161.

Gaguin, Robert, 246, 251, 273, 281. Galbert de Bruges, 289. Gauuff, évêque d'Agrara, 159. Ganassoni, André-Benoit, évêque de Feltre, 161. Gand, 191, 209, 225, 247, 248, 252, 262, 263, 271, 312, 313 320, 321, 330, 343, 345, 349, 356, 360, 361, 363, 367, 372, 374, 387, 390. Garampi Joseph, cardinal, nonce apostolique, 116, 121, 157, 187. 205. Garin, évêque de Beauvais, 44. Gavre, le prince de, 225. Geelen, Jean van, 317. Geneviève (Sainte), 207. Gérard, abbé de Peteghem, 290, 293. Gerrits, Anneke, 387. Gerrits, Brixius, 377. Gerrits, Lubbert, 360. Gerritsz, Michiel, 342. Gert, forgeron, 317. Gérulphe (Saint), 249. GÉRY (Saint), 273. Gheel, 74. Gheemont, Assuerus van, 331, 360. Ghu-eyn, 364. Ghyselinc, Jan, 357, 390. Gilbert, abbé de Peteghem, 290. GiLLA, fille de Charles-le-Simple, 273, 290. Giustiniani, Nicolas-Antoine, évêque successivement de Torcello, Vérone et Padoue, 161. Goch, 379. GoDEFROiD, Père, 218. GoDEFROiD, comte de Louvain, 283. GoDOzoN, 285, 287. GoES, Maeyken Janssens van der, 370.

DU TOME LXXXIY 319

GOESSENS, professeur à l'Université de Louvain, 223. GoETHALS, Liévin, 252. GoRiTZ, 169, 170. GoRKUM, 383. GosKiN, Nicolas, notaire à Nivelles, 72. GosuiN, 293. GouRN... , Renaud, échevin de Nivelles, 79. Graef (Cornes), Etienne de, 247. Grafeus, Corneille, secrétaire de la ville d'Anvers, 315. Grand-Bigard, province de Brabant, 78. Gratz, 166, 169. Grégohœ VII, pape, 260. Grégoire IX, pape, 298. Grevinchoven, chroniqueur, 333. Greyn, Herman van der, 352. Groningue, 317. Gualterus (Wouters), Corneille, 289. GuESQUiÈRE, abbé, ancien bollandiste, 186, 189, 206, 213, 216, 226. GUICCIARDINI, 88. Gui de Dampieure, comte de Flandre, 302, 303. Guillaume, de Bellème, 44. Guillaume, duc d'Apulie, 288. Guillaume, fils de Rollon, duc des Normands, 273, 274, 275. Guillaume, roi des Romains, 71. Guillaume, provincial des Pères Capucins, 218. Guise, Jacques de, 246. GuisiANUs, 247. GuRK (Garinthie), 161, 163, 165.

Haag (den). Voyez La Haye. Haarlem, 347, 352, 356, 359, 379, 383. Hagen, 71. Hagen, Govert van der, imprimeur à Anvers, 3-30. Haions, Loien des, échevin de Nivelles, 80. Hal, 220. HALLUIN (Halewijn), 358, 359. Hambourg, 379, 388. Hanicq, imprimeur de l'archeveque de Malines, 127. Hans, joaillier d'Osnabrück, 388. Hariulf, abbé d'Oudenbourg, 246. Harlem, 156. Harlingen, 335, 337. Harmansz. Meynert, 387. Hartsen, Peter, 380. Hasebroeck, Jan van, 373, 388. Hasnon-sur-Scarpe, l'abbaye de, 260. Havelange, 224. Hay, Léopold von, évêque de Kôniggratz, 161, 162, 163, 164. Hébert, comte de Vermandois, 274, 275. Helfault, François d', abbé de Saint-Pierre au mont Blandin de Gand, 106. Henri, roi de France, 42. Henri, roi d'Angleterre, 288. Henri III, empereur, 280. Henri VI, empereur, 70. Henri, chanoine de Tournai, 280. Henrick, un peintre de Bruxelles, 332.

TABLE ONOMASTIQUE 320

Henrick. van Arnhem, un tailleur du pays de Clèves. 332, 351, 357, 376. Hentenius, censeur, 264. Hehberstein, le comte JeanCharles d', évêque de Laibach, 466, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 176, 177. Heubeut, 57. HeremaiNUS, 269. Heuffs, professeur à l'Université de Louvain, 193. Hermans, Guillaume, 390. Hermans, Nicolas, charpentier, 332. Hermans, Sophie, 339. Hermansz, Herman, 370. Hersfeld, Lambert de, 261. HERTSEN, Jacob, 376. Hertzberg, 12. Hervé, 223. Herwerden. Voyez Antiverpen Jacques van. Herzan, François, comte et cardinal, représentant de l'empereur d'Autriche auprès du SaintSiège, 116, 117, 132, 133, 142, 147, 148, 150, 153, 15s 156, 169, 170-177, 194. Heverlé lez-Louvain, 206, 209. Hevilé, Gielis de, 361. Hirsinger, Yves-Louis Joseph, diplomate français, 146, 483. Hoboken, 375. Hoevele, Pleiinis van den, 364. Hondeghem, 253. HoNDT, De, négociant à Bruxelles, 219, 220, 221, 226. HoFFMAN, Melchior, 316. Hop, baron, résident de la Répu blique des Provinces Unies, 445, 151, 182, 198, 199, 204. HoPPE, banquier à Amsterdam, 19. Hournil, Jehan del, échevin de Nivelles, 80. HouTE, Janneke van, 388. HoVE, le baron de, 219, 220, HiCRALD, de SaintAmand, 250. Hugues, seigneur de Florennes, 70. Hugues, évêque de Reims, 252. HulDENBERGHE, Paul van, avocat, 337. HuilEU, arclliprete, secrétaire du cardin^il de Franckenerg, 189, 191, 206, 220, 2-26. HuMSTERLANU, pruviiice de Gro ningue, 377. HuNFRiED (Saint), 249. HUNKKVI.IET, 294, HUSTERLO, 291. HuTTENHEiM lez-Bensfeld (départ. du Bas-Rhin), 446. HuYSSE lez-Audenarde, 259. HuwEMAKER, Laurens de, 372.

Ideghem, 277. Immerseele, Jan, 348. Innocent III, pape, 294. Innocent IV, pape, 300. Innocent VI, pape, 72. Innocent X, pape, 196. Innsbrück, 158, 169. ISAAC, 292. Isabelle, Jille de Philippe II, gouvernante des Pays-Bas, 92; 104, 184. Ivan d'Alost, 291. Ivan de Gand, 288. Jacob, barbier à Anvers, 317, 382. DU TOME LXXXIV. 321

Jacob [de droochscheerdere], 316. Jacob, Jean, 337. JAcopps(EiN), Peler, batelier à Anvers, 317, 382. Jacques, 390. Jan, forgeron, 317. Jan, cordonnier, de Liège, 317. Janneken, femme de Hans van Muntsdorp, 368, 388. Jans, Felistis, 387. Jans, Harman, 387. Jans, Lieven, 387. Janssens, ablié, curé de Weert, 214. Janssens, Joost, 350, 386. Janssens, Simon, 363. Jansz, EUart, 387. Jansz, Ghysbert, 387. Jasper de [taschringmaker], à Borgerhout. 390. Jaspers, Nelleken, 370, 388. Jaucourt, de, cousin du marquis Arnail-François, 38. Jean XV, pape, 47. Jean Ier, duc de Brabant. 301. Jean, évêque de Téroouanne, 261. Jean d'Enghien, évêque de

Liège, 302. Jeanne de Constantinople, femme de Ferrant de Portugal, comte de Flandre, 262, 298. Jëmappes, la bataille de, 22. Jeroensz, Adriaan, 355. Jeronimus [Cousmaker], 332. JoHAN [van Brugge]. Voyez Jorisz. JoiSTYN, tisserand, 317. JoLiVET, agent diplomatique de France auprès du prince-évêque de Liège, 156. JoRis, 344, 345. Jorisz, David [Johan van Brugge], 318. Joseph II, empereur d'Autriche, 4, 10, 115, 118, 119, 133, 136, 147, 149, 153, 154, 157, 160, 163, 166-171; 175, 176, 180, 181. 184-192, 195, 202, 205, 208, 209, 215, 217, 227-235.

Kamerijk. Voyez Cambrai. Kats, Maeyken, 388. Kaunitz, le prince de, chancelier de l'Empereur d'Autriche, 5, 10, 26, 29, 30, 38, 122, 133, 136, 143, 150, 153, 154, 175, 191, 211, 217, 226, 229. Keersgieter (Rore), Jacob de, 321, 359. Voyez aussi Rore (de). Kempelen, aide de camp du duc Albert de Saxe-Teschen, 180. Kempenare, van de, chroniqueur, 327. Kerens, Henri, évêque de Neustadt, 164, 191. Kersel, 192. Keulen. Voyez Cologne. Keulen, Pieter van, 355. Kleef. Voyez Clèves. Kleermaker, g., 388. Klock, Léonard, 356. Klundert, 342. Knevel, Hans, 388.

TABLE ONOMASTIQUE 322

KoMEN. Voyez Comines. KÖNIGGRÄTZ, 161. KoRTE, Maeyken de, 340, 372, 388. KoRTRiJK. Voyez Gooirtrai. Kremsier, 163. KuRSRECK Joseph de, imprimeur à Vienne, 124, 129.

Laach, le monastère de, 259. Laeken, 178, 179, 180, 228. La Haye, 12, 156, 330. Laibach, 166, 168, 169, 171, 172, 175, 177. Lajoie, abbé, 213, 224. Lamotte, 362. LaiNdoald (Saint), 55. Langedul, Christiaen, 362, 372, 389. Langedul, Andries, frère de Christiaen, 372. Lannoy, la comtesse de, 145, 206. Launé, F., 129. Laurette, femme d'Ivan d'Alost, 291, 292. Lebrun, 223. Leclerc, conseiller, 188, 213. Lederer, 192. Leeghwater, Jan [Adriaenszoon], 360. Leemput, van, président du collège de la Haute-Colline, à Louvain, 179. Leenaerdt, relieur à Anvers, 318, 354. Leentzen (Leentgen, Lyntgen), femme de Hans Knevel, 317, 388. Leerse, Joris, 388. Leerverwer, Michiel de, 351. Leeuwarden, 320, 337, 379, 387. Leeuwen, prov. de Gueldre, 361. Legrand, G.-J., étudiant à l'Université de Louvain, 215. Lehaer, abbé, confesseur des archiducs Albert et Marie-Christine, 180. Leiden, 156, 317. Lemberg, 169, 227. Lemens, Hendrick van, 363. Le Mire, 41. Léonard (Saint), l'abbaye de, 44. Léopold II, empereur d'Autriche, 1, 2, 3, 6, 7, 12-10, 23, 26, 34, 35, 39, 133, 163. Léopold, archiduc d'Autriche, 196. Leplat, professeur à l'Université de Louvain, 140, 185, 187, 188, 193, 203, 215, 224, 236. Lestevenon van Berckenrode, de, Ministre de Hollande, 145, 204. Lestevenon, fils de l'ambassadeur de Hollande à Paris et Ministre extraordinaire pour le traité de Fontainebleau, 182. Leyde, Jean de, 252. Leyen, Jan van, 317. Leyen, Laurens van der, 340, 371, 389. LiCHTERVELDE, le comte de, évoque de Namur, 218. LiDERic DE Portugal, 271. Liège, 156, 197, 235, 267. Lierre, 223, 388. LiESVELT, Jacob van, imprimeur à Anvers, 330. DU TOME LXXXIV. 323

LiKTBERT (Saint), évêque de Cambrai, 284. LiEVEN, Joaillier, 317. LiEVEN [Meester], de Gand, 316. LiEVEN [zwaardveger], 317. LiEvENSZ. Jan, 365, 388. Ligne, le prince de, 26, 211. Lille (Rijssel), 315, 320, 362. LiLLO, 230. LiMMiNGHE, le comte de, 219. Limpens, 19. LiNDANUS, Guillaume,

évequeinquisiteur, 326. LiNGEN, 198. LiNNiNCKHUYSEN, Pieter Jans van, 387. LisiARi), évêque de Soissons, 246. LiTTEL-HOUTHEM, 60. LoBBES, 148, 201. LoDi, 170. Londres, 146, 181. Loo, 260, 285. LoTHAiRE, roi de France, 42, 276. Louis LE Débonnaire ou le Pieux, fils de Charlemagne, 48, 259. Louis le Germanique, roi d'Allemagne, 57. LouvAiN, 116, 118, 126, 127, 128, 140. 141, 142, 148, 169, 179, 184, 186, 187, 189, 190-194 209, 223, . 224, 226. 235, 237, 313. LucQUES, 475. Luther, 315. Luttre, Gilles de, échevin de Nivelles. 79. Luxembourg, 8, 150, 213, 224. Lyere, Jan van, 360, 388. Lyon, 189. Lysbeth, femme de Gheerde Oeyen, 382. Lysken, femme de Jérônimus Segersz, 332.

Madrid, 137, 212. Maes, Hans van der, 321. Maestricht, 87, 145, 156, 165, 202, 223, 234, 317, 362, 389. Magdaleentken [Andriesdochter], 389. Maggiora, abbé, auditeur de la nonciature à Bruxelles, 207. Maintenon, 146. Malines (Mechelen), 126, 131, 436, 142. 465, 478, 484, 206, 243, 229, 230, 233, 234, 390. Malte, 414, 415, 117. Mantoue, 23, 161. Marant, docteur, professeur à l'université de Louvain, 485, 486, 215. 246. Marbaix, C.-J.-X. de, 40. Margot, Jacob, 354. Margriete. belle-mère de Jacob Pieters van der Molehi, 356. Marguerite, fille de Gui de Dampierre, femme de Jean Ier, duc de Brabant, 304. Marguerite d'Alsace, 293. Marguerite, chanoinesse de Nivelles, 70. Marie Antoinette, reine de France, 3, 39. Marie -Christine, archiduchesse d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas, 4-8, 12-45, 48, 2023, 34, 446, 418, 435, 478-481, 186-161, 195, 211, 221, 224, 225229, 237.

TABLE ONOMASTIQUE 324

Marie-Thérèse, impératrice d'Autriche, 132, 408, 180, 183, 184, 208. Maries, Gérard, échevin de Nivelles, 79. Maritgen, femme de Jacob Pieters van der Molen, 356. Marlianus, Raymondus, 246. Martin II, pape, 46. Martin V, pape, 74, 258. Martini, baron, 116, 212, 218, 221, 222. Massoeus, 322. Mathilde, fille de Florent, comte de Hollande. 301 Matthieu, recteur de l'hôpital Saint-Jean à Bruges, 298. Matthsyz, Jan, 318. Mayence, 224, 234. Mayken, 350. Mazière, le docteur de, 216. Mechelen. Voyez Matines. Mechelen, Tanneken van, femme de Hans van der Straten. 367. Médard (Saint), 267. Menen. Voyez Menin. Menen, Mariken van, 389. Menen, Paulus van, 333, 358. Meevels, Lynken (Calleken), 349. Mela, Pomponius, 252. Melda (Melden?) lez-Audenarde, 288. Menin (Menen), 269, 334, 373, 377, 390. Menno, 319, 320, 328, 330, 333, 334, 336, 340. 352. Mercy-Argenteau, le comte de, ministre plénipotentiaire de l'empereur d'Autriche. 4, 2, 3, 5. 6, 9, 14, 16, 23-29, 33, 34, 35, 39, 40, 143. Mergaert Jacques, 367. Mérode, le comte de, 12; la comtesse de, 116, 145, 206, 211. Mérode Deynse, le comte de, 179. Messines, 263. Metser, Jan de, 369. Metternich, le prince de, 18. Metz, 321. Meulen (Molen), Jacob Pieters van der, 355, 356. 3IEULEN, Qiiiryn van der, 355. Meuse, Jelian, échevin de Nivelles, 80. Meyere, Jacques de, curé de Blankenberghe, chroniqueur, 245-303. Meyere, Antoine de, neveu de Jacques, 258. Meynard, abbé de Tronchiennes, 288. Meynarts, Simon Peerters, 332. Michielsz Luckes, 387. MIDDELBURG, 342, 356. Migazzi, Chris., Miarth., Antoine, comte zu Wall und Sonnenturm, archeveque de Vienne, 158, 187, 212. Milan, 18, 34, 179, 189. MiLON, évêque de Téroanne, 261. MiscART, Thierry, notaire à Bruxelles, 74. MoGUNTIA, 248. Mol, Pereira de, femme de François Noë, 379. Mol, Pierre de, frère de Pereira, 379. MoNACHUS. Voyez Aimoinus. MoNALDi, abbé, 117.

DU TOME LXXXIV. 325

MoNS, 4, 219, 220. MoNTANUs, Jacobus, 298, MoNTBAZET, de, archeveque de Lyon, 189. MoNTMoRIN, 147. 156. MoKILLoN. 331. MoROSiNi J.-B., évequede Vrone, 461. MoRTAGNE-LEZ-TOURNAl, 262. Mortier, Arnoul ilou, échevin de Nivelles, 79. MoUsTARDE, Soillier, échevin de Nivelles, 80. MoUsTARDE, Henri, échevin de Nivelles, 80. MUELEMBEUCh, Ysack van, 363. Muisis, (illes le, 83, 88. MuNSTDORP. Hans van, 368, 369, 371, 389. Munster, 298. MuRRAY, général, 219, 230, 231, 233, 234.

Naaldeman, Hendrik, 335. Nagy de Sellye, Ignace, éveque de Sluhlweissenburg 159. Namur, 230. Napoléon, 157. Nathalie, abbesse de Messines, 286. Neelken, femme de A. Pan, 361, 389. Neerwinden, la bataille de, 23. Nelis, de, éveque d'Anvers, 223. Neny, le comie de, président du conseil privé, 116, 184, 210, 211, 227. Nere lez-Roermond, 388. Neustadt, 161, 165. NiCLAESZ, Henri, 318. Nicolas 1er, pape, 47. Nicolas V, pape, 74. Niesken, 317. Niellant, le vicomte de, 32. NiEUPORT, 261, 383. Nieuwland, le monastère de, 299. NiKOLSBouRG, 128, 161, 163, 189. Ninove, 289. Nivelles, 70, 72, 78, 79, 80, 81, 209, 361. NoAiLLES, Emmanuel -Marie-Louis, le marquis de, diplomate français, 146. NoË, François, 379. Noëlle [Mavillej, de Douai, femme fie Antonie de Rocke, 389. Nooddruft, Lauwerens Jansz, 389. NooT, Henri Van der, 12, 219, 221, 223, 232. Norden, 357. NoRG, Pierre van, 318. NoRTWYCK, 277. Nose, Joost, 373. NouTS, Evert, 379, 387. NoYON, 46, 50, 298. Nuis, 385. Nuremberg 254. Nymegen,

Olivier-Willemsz, 321. Nypkerke, 359, 390. Obbergen, Hans van, 375. Oeyen, Gheerde, forgeron à An ver.s 382. Ogiva, hlle de Robert le Frison, abbesse de Messines, 290.

TABLE ONOMASTIQUE 326

Ol, Adriaen, 359. OuEUX. Voyez Rieu. Olivier, grand maître des Templiers, (263. Olmutz, 159, i6d, 465, 469. OoMS, Joachim, 388. Ophemius, Michel, professeur à la Faculté de médecine de l'Université de Louvain, 440. Ophoorn, Jean van, 333, 356. Orange, la princesse d', 42. Orfèvre, Yernoul 1', éclievin de Nivelles, 80. Orfeuvre, Godefroid 1', échevin de Nivelles, 79. Orléans, la duchesse d', 228. Orodocus. Voyez Erodocus. OSDENNA, 279. OSNABRÛCK, 388. OSTENDE, 230. Otton II, empereur, 47, 260. OuDEKLEERKOPER, Jan, 388. OuDENBOURG, 246. 258, 260. Ol Terman, Jacques, 365. OvERDAM, Hans van, 330. OziAS, 344, 345.

Pacca, Mg 202. Padoue, 461. Pael, Jérôme, 317. Pansius, 131. Pardo, inquisiteur, 366. Paris, 446, 157, 484, 483, 494, 247, 248, 253. Pan, Adriaen Potersz, 360. 361, 389. Parme, 132. Parme, le duc de, 380. Pastor, Adam, 319. Pattouriaul, Colart, échevin de Nivelles, 80. Paul-Émile, 248, 251. Paul V, pape, 484. Pavie, 469, 236. Pehem, 427, 487, 203, 224. Pennewarts, Jan, 387. Pépin d'HERSTAL, 270. Pergen, J.-B. de, éveque de Mantoue, 461. Perre, Van de, Ministre extraordinaire de Hollande, pour le traité de Fontainebleau, 482. Pesemaker, Laurens de, 372. Peteghem lez-Audenarde, 272, 290. Petit, chanoine à Gand, 492, 229. Philippe I, roi de France, 44. Phililpe -Auguste, roi de France, 262, 292. Philippe II, roi d'Espagne, 196, 203, 326. PHiLiPPE IV, roi d'Espagne, 428, 496, 203. Philippe d'Alsace, comte de Flandre, 261. Philippe, vicomte de l.oo, 260.

Philipsz, Dirk, 319, 328, 329, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 359. Philippsz, Obbe, 317, 383. Phillibaert [de nestelmakere], 316. PiAT (Saint). 290. PicoLET, Abraham, 370, 389. Pie VI, pape, 443, 444, 119, 122, 148, 149, 157, 171, 174, 175, 177. Pierre (Saint), le monastère et l'église de, à Gand, 41, 43, 46. 48, '49, 50, 52, 55, 56, 60.

DU TOME LXXXIV. 327

PIERSON, Pierken, 351, 383. PIETER, domestique de prison, 362. PIETEKS, Jacob, 356. PIETERSZ, Elbe (Aibe), 329. PIOMBINO. Voyez Boncotnagni. Plus, Anlonius, 246. Placentius, Johannes, 248. Plantin, Christophe, imprimeur à Anvers, 319, 330. Plas, Louis, 351, 390. Platea, Jean de, clerc du diocèse de Cambrai, 75. Plempius, Vopiscus Fortunaius, docteur à l'Université de Bologne, 109, 111. Pleunis, 364, 389. Plovieh, Leenaert, 373, 389. Pluvier, Pieter, 373. PoDEWILS, diplomate prussien, 147. POERS, Jacques van, curé de Hondeghem, 253. Poi. ONDER, Godefroid, échevin de Nivelles, 80. PoMBAL, le marquis de, 184, 211. Pote, Jan, 344, 358, 372. PoPA, femme de Rollon, duc des Normands, 273, 274. POPKRINGHE, 239. PoPERiNGHE. Voyez Clercq. PoTTEBAKKER, Maltheus, 372. Praet, Claes de, 374. Prague, 132, 160, 169, 183. Presbourg, 169. Prié, le marquis de, gouverneur des Pays-Bas, 139. Proedianus. Voyez Driessche. Proepositus, Jacques, prieur des Augustins, 315. Prou, 181. Pruystinck, Éloy, 315. Ptolomkus, Claudius, 246.

Qualeyde, Jean, notaire à Gheel, 74. Quarmial, Pierre, échevin de Nivelles, 79. QuiNTiNcxsz, Tobins, 387.

Radbod, d'Utrecht, 251. Raets, Guillaume, 362. Raets, Mayken, femme de Christiaen Janssens Langedul, 362. Raineimus, évêque de Noyon, 50. Rasires, Gheerardt de, 376. Rautenstrauch, président de la Commission des cultes à Vienne, 119, 160. Raymakere, Hendrick de, 388. Raymelinus, évêque de Tournai, 272. Rees, 385. Reichstadt, 160. Reims, 252, 266. Rémi (Saint), 266. Renaix (Ronsses) 320, 349. Bendorp, bourgmestre d'Amsterdam, 202. Ueuss, 212. Revers van Bergen, Adrien, imprimeur à Anvers, 330. Reynerus, 275. Reynewide, mère d'Ivan de Gand, 291. Rheden lez-Arnhem, 320.

TABLE ONOMASTIQUE 328

Richard, fils de Guillaume, duc des Normands, 275. Richard II, duc de Normandie, 280. RiCHiLDE, comtesse de Hainaut, 284. Ries (Rycke), Hans de, 319, 335, 360, 366. RiEU, Adriaen du, dit Olieux, 333, 359. RiEU, Jacques du, 359-. RiEUX, P. du, dO. RiGORD, chroniqueur, 263. RiMINI, 121. Rio, del, 349. Robert le Pieux, roi de France, 42, 44. Robert I, le Frison, comte de Flandre, 249, 260, 283. Rorert II DE JÉRUSALEM, comte de Flandre, 287. Robert de Béthune, comte de Flandre, 301, 302. Robert, abbé de Saint-Pierre, à Gand, 50, 55, 56. Robert, duc de Normandie, 279, 280. Robert Viscardus, 286. Robiano, de, 234. RocKE, Antonie de, 389. Rodolphe, duc des Normands, 274. Roger, duc d'Apulie et de Calabre, 286. RoLLON, duc des Normands, 272, 274. Rome, 117, 121, 126, 132, 149, 158, 170, 175, 183, 200, 201, 204. RoMMERSWAAL, Gomelia Jacops van, femme d'Adriaen Petersz Pan, 361. RoNSSE. Voyez Renaix. Koosendael, 75. RoRE (Keersgieter), Jacob de, 321, 359. Voyez aussi Kiersgieter. RORIKERSBERCH, 279. Kosevelt, Hendrik van, 376. Rostock, 247. Rotterdam, 156, 179, 379, 380. RoussELAERE, Svutgen van, 389. Ruremonde, 165. Ruts, Magdalena, femme de

Adriaen van Brusspghem, 372. Ruytenburg, Jacob Jansz, 368. Ruyter, Jan Cornelisz de, 320. Ruytere, Gielis de [bontwerc kere], 316. Rycke. Voyez Ries. Rypermonde, 321. Ryssel. Voyez Lille.

Sabellicus, Antonius, 246. Saint-Bavon, l'abbaye de, à Gand, 250, 251, 259, 260. Saint Bertin, l'abbaye de, à Saint-Omer, 248, 259. Saint-Donatien, l'église de, à Bruges, 293. Saint Michel, l'abbaye de, à Anvers, 179. Saint-Omer, 248, 249, 250. Saint Pierre, l'abbaye de, à Gand, 250, 251, 258, 259, 272. Saint-Pierre, le couvent de, à Loo, 260. Saint-Pôlten, 165.

DU TOME LXXXIV. 329

Saint-Trond, 150, 151, 156, 197, 202, 207. Saleghem, 291. Salzbouurg, 165. Saxe, le prince Xavier de, 194. ScARRis, Pierre, échevin de Nivelles, 79. ScARSiNNES, Arnoul de, échevin de Nivelles, 79. SCHEDEMAKER, 360. ScHEE, Simon, 375. SCHLIEFFEN, 12. SCHENENBERG, le château de, à Laeken, 180. SchÔNfELD, F.-E., von, doyen de Reichstadt et ancien professeur à l'Université de Prague, 12, 160. SCHOENLAPPER, Jacob de, 368. SCHOONHOVE Antoine de, 249, 265. SCHOONHOVEN, Jan van, 348. SchOT, Jacob, 368. ScoTTi, Philippe Gallerati, inquisiteur à Malte, 117. SchRiJVER (Scribi, Gilles, 383. ScRiB. Voyez Schrijver. Seckendorf, aide de camp de l'archiduc Albert de Saxe-Teschen, 180. Segersz, Jeronimus Woutersz, 331, 363, 389. Sellem, 387. Semou, Jacques, 343. Senft, 12. Sens, 65. Servaes, Matthys, 342, 155. 'S Hertogenbosch. Voyez BoisleDuc. Sienne, 66, 113, 114, 115, 157. Simon, évêque de Tournai, 60, 248, 290. SiMONS. Tryntje, 366. SiTTEN, canton de Valais, 128. Sixte, IV, pape, 76. Sluis (Slusa), 289. Slype, 294, 298, 299. Smalwever, Michiel, 390. Smeitgen (Smekens), Jan, 317. Smidt, Mattheus de, 387. Smit, Hans, 321. Smit, Rombaut, 365. Smoi't, Jean, 279. SoissoNS, 247. SOMERDYCK, 343. SOMMELSDIJK, 334. SoNNENFELs, professeur à l'Université de Vienne, 119. Sophie, 276. SoRA. Voyez Boncompagnu SoZA, Petro de, 368. Spa, 179, 222, 228. Spermailge près de Sysseele, 299, 300, 301. Specke, Jean, 317. Speli.eken, prévôt, 333. SpiERiNCK, François, 332. Spire, 298. Spirlet, dom Nicolas, abbé de Saint-Hubert, 228. Sprincen, Maeyken, 389. Strabo, 247. Straten, Joost van der, 366, 367. Straten, Hans, fils de Joost, 367. Starhemberg, le prince de, 181. Stassart, de, conseiller fiscal de ftlalines, 126, 192. Steinamanger, 133. Stockholm, 181. Stoeger, directeur du séminaire
TABLE ONOMASTIQUE 330

général de Louvain, HG, 127, 128, 187, 188, 193, 212, 213, 223, 224. Stolberg, la princesse de, comtesse d'Arberg, 181. Stuhlweissenburg, 159. Sturmuis, docteur en médecine, 107. Stuttgart, 130. Suyckerbakker, Joachim de. Voyez Vermeren. SwiETEN, le baron van, médecin de Marie-Thérèse, 184, 187, 192, 211, 229. SwooRTEWAEL. Voyez Zwarte waal. Sybrantsz, Hartman, 383. Symonsz, Hans, 333, 363, 376, 389. Sysseele, 299.

Tacite, 246. Tamise (Terasica), pays de Waes, 49-60, 271, 367. Tanchelm, 3U, Temporibus, Joannes de, 290. Térouanne, 246, 250, 260, 261. Teselen, Nicolas de, clerc du diocèse de Cambrai, 76. Testrep-lez-Ostende, 288. Théodoric de Gand, 291. Thielt, 360. Thiennes de Lombize, le comte Charles de, 10, Thierry d'Alsace, 292. Thies [droogscheerder], 317. Thomassen, abbé, ex-jésuite, 204, 205. Thomassens, Maerten, 349, 355. Thye, Willem van, 388. Thymansz, Peter, 387. TiELMANS, Barbara, 387. Tielt, Paulus van, 358. Tilia, Guillaume de, 73.

TIMMERMAN, Herman de, 329, 332, 333, 351, 352, 357, 372, 389.
 TINNEGÏETER, Jeroeo, 329. TIRLEMONT, 226. TIRLEMOÏNT, Louis de.
 notaire, 71. TITELMAN, Pierre, inquisiteur, doyen de Renaix, 320, 349.
 ToLLENAER, Joost de, 345, 356. ToNNYS, tailleur, 317. ToRCELLO, 161.
 ToRRiNGTON, ministre d'Angleterre à Bruxelles, 182. ToRTELLius, Johannes
 Aretinus, 246. Tournai, 77, 269, 273, 344, 390. Trasmare, évêque de Noyon, 46.
 Trauttmandorff, le comte de, diplomate Autrichien, 234. Trente, 158, 166. Treves,
 75. Trithemius, Joannes, 248. Tronchiennes-lez-Uand, 55, 263. Tuyp, Willem
 Simons, 387. T'Serstevens, imprimeur à Bruxelles, 126, 138, 196. TuBINGUE.
 261. TuRONENSis, Gregorius, 248.

Ullens, chroniqueur, 322. Urbain II, pape, 260. Ursel, le duc d', 233. Utrecht,
 206, 250, 345.

DU TOME LXXXIV. 331

Vandevelde, professeur à l'université de Louvâii), 185, 215, 21G, 234. Vannes,
 146. Varsovie, 121. Vecht. Voyez Vik. Vedaste Saint), 267. Vere, 355. Velde,
 Matthieu van den, 78. Velden, Jenneken van den, femme de Hans van Munstdorp,
 368, 369. Velden, Grietje, sœur de Jenneken, 369. Vendetti, secrétaire de la
 nonciature de Bruxelles, 116, 151, 193, 197, 198, 199. Verbeeck, Joost, 333,
 33s, 339, 344, 346, 347, 389. Voyez aussi Cruyssere. Vergennes, le comte de,
 149. Vergile, Polydore, 281, 287. Verkindert, Joost, 370, 371, 389. Verlongen,
 Peler, 359. Vermandele, Gliert, 357, 359. Vermeren, Joachim [de suyckerbakkere,
 333, 338-346, 352. VermereiN. Joost, 338, 339, 342, 346, 347, 348, 349. Vermer,
 338. Vermkulen, Iyske, 349. Vernier, Joachim Joesz, 338. Verniers, Laurent, 338,
 384, 385. Vérone, 161. Verschelt, Jan 367. Verspecht, Albert, 360. Verstralen,
 Henri, 321, Vette, Jean de, 321. Vetre, Claudine le, 334. Vienne, U9, 121, 124,
 132, 137, 138, 146, 147, 151, 158, 165, 166, 169, 187-192, 201, 203, 212,
 217, 219, 227, 228, 229. ViEREGG, ministre de Bavière, 145, 183, 203. Vik
 (Vecht), Mattheus de, 363. ViLYORDE, 230, 318. ViNEA, FI. de, échevin ducal,
 87. Vives, J.-L., humaniste et philanthrope. 252. Vivier, Jehan don, échevin de
 Nivelles, 80. Vlascooper, Jean de, 319, 367. Vlekwyk, Herman van, 319, 353.
 VoES, Henri, 315. VOGEL, Louis, 331. Volaterranus, Raphaël, 246. VoNDEL,
 Joost van den, 379. VoRNiNCK, Jean, 382. Vriese, Claas de, 377. VuLMAR
 (Saint), 219. Wagemans, Tanneken, 339. Waizen, 158. Wal, le baron de, 205.
 Walbert, comte d'Arqués, 259. Walkier, Nicolas, 300. Walle, Jan van de, 332,
 333, 344, 349, 358, 376, 385. Wai.raven, Tanneken, veuve de Jan Verschelt, 367.
 TABLE ONOMASTIQUE 332

Walraven, Janneken sœur de Tanneken, 367. Walraven, Jacques, fils de Tanneken,
 368. Walter de Térouanne, 246, 289, 292. Warneton, 274, 321.

Wandrille (Saint), 56. Watten, 291. Watteroth, Henri-Joseph, professeur à
 l'Université de Vienne, 160. Waulsort, l'abbaye de, 42. Weert, 214, 220, 364.
 Weese, Jan de, maçon, 332, 370. Weesp, 387. Weevels, Grietje, 369. Wege,
 Jacques et Jean van der, 320. Wellens, évoque, 209. Wens, Mattheus, 369. Werve,
 Jean van den, bourgmestre d'Anvers, 382. Wervicq, 388. Wesel, 150. Westerloo,
 73, 364. Westersouburg, 355. Wetibin, Jehan, échevin de Nivelles, 80. Wevem,
 Ilans de, 328, 332, 350, 356, 376, 377. Weyns, Mattheus, 332, 370. WiELANT.
 Philippe, 252, 258. WiELMAKER, Joost de, 349. Wiener-Neustadt, 137.
 WiLLEMSz, Willem, 343. WiLRYCK, province d'Anvers, 344, 375, 389. WiLS,

Maeyken, 369. WiNTERSWyK, Gosen van, 317. WiSMAK (Mecklenbourg), 335. Wittenberc, 315. WiTTOLA, M.-A., abbé mitre de Bienko, 160. WoLFF, Willem de, 363. WoMAR, abbé de Saint-Bavon et de Saint-Pierre de Gand, 48. WoilMHOUT, 270. WouTERS, professeur à l'Université de Louvain, 223. WouTERS. Voyez Gualterus. WouwEN, Jan van der, 364. Wurzbourg, 146. WynaiNts, le comte de, 184. Wynants, M femme du comte de Neny, 211.

Xavier de Saxe, prince, 116.

Yseren, h. de, échevin ducal, 87. YpuENSis, Johannes Longus, 248. Ypres, 78, 83, 263, 312, 362, 368, 390.

Zande, 71. Zegers, Herman, 364. Zegers, Simon, 332. ZiERiKZEE, Acchtken van, 389. ZiESEitLE (Sysseele), 300. Zinardi, abbé, archiviste de la nonciature de Bruxelles, 193, 199, 200. ZoNDADARi, Antoine-Félix, cardinal, nonce apostolique, 113-244. ZoNDADARi, Flavis, neveu du nonce, 157. Zuutpene, Pierre de, de Cassel, jurisconsulte, 253. Zwartewaal (Swoortewael) [Hollande, 383.